Inhoud

Lijst van kaders in hoofdstukken

Woord vooraf

De Nederlandse economie is dit jaar weer terug op het niveau van voor de crisis. Ongeveer anderhalf jaar geleden heb ik aangegeven er vertrouwen in te hebben dat wij de groeicijfers van voor de crisis weer konden bereiken. Toen viel de economische groei nog tegen: in 2013 kromp onze economie met 0,5%. De financiële crisis hield onze economie in een houdgreep: overheden, banken en huishoudens waren genoodzaakt hun schulden terug te brengen. In de loop van 2013 werden de eerste tekenen van herstel van de Nederlandse economie zichtbaar. Onze economie laat de periode van herstel nu langzaam achter zich en maakt zich op voor een periode van robuuste groei.

De economische groei tekent zich steeds duidelijker af en is in toenemende mate voelbaar. Volgens het CPB zal de Nederlandse economie dit jaar met 2% groeien en volgend jaar met 2,4%. Daarmee ligt de groei in beide jaren ruim 0,5%-punt hoger dan in het eurogebied. Alle bestedingscategorieën dragen bij aan de verwachte groei. Waar in 2014 het voorzichtige herstel met name werd gedreven door de uitvoer, trekken in 2015 tevens de consumptie van huishoudens, de woninginvesteringen en de investeringen van bedrijven sterk aan. De binnenlandse bestedingen dragen daardoor zelfs meer bij aan de economische groei dan de uitvoer. De werkloosheid neemt naar verwachting van het CPB dit en volgend jaar in totaal met 55 duizend af. Ondanks de tegenvallende wereldhandel in de eerste helft van dit jaar, onder andere door vertraging van de Chinese economie, blijft de groei van de Nederlandse uitvoer sterk. Dit is een bevestiging van het beeld dat de Nederlandse economie op eigen kracht groeit.

Het brede herstel vertaalt zich naar het sectorale beeld. In de afgelopen jaren zagen vooral de exportgerichte sectoren, zoals de industrie en de transportsector, hun productie toenemen. Inmiddels beginnen ook de op het binnenland gerichte sectoren, zoals de detailhandel en de bouw, bij te dragen aan de economische groei. Het is te dan ook te danken aan de inzet en veerkracht van het bedrijfsleven dat de Nederlandse economie uit een diep dal kon klimmen en nu op volle kracht kan gaan groeien.

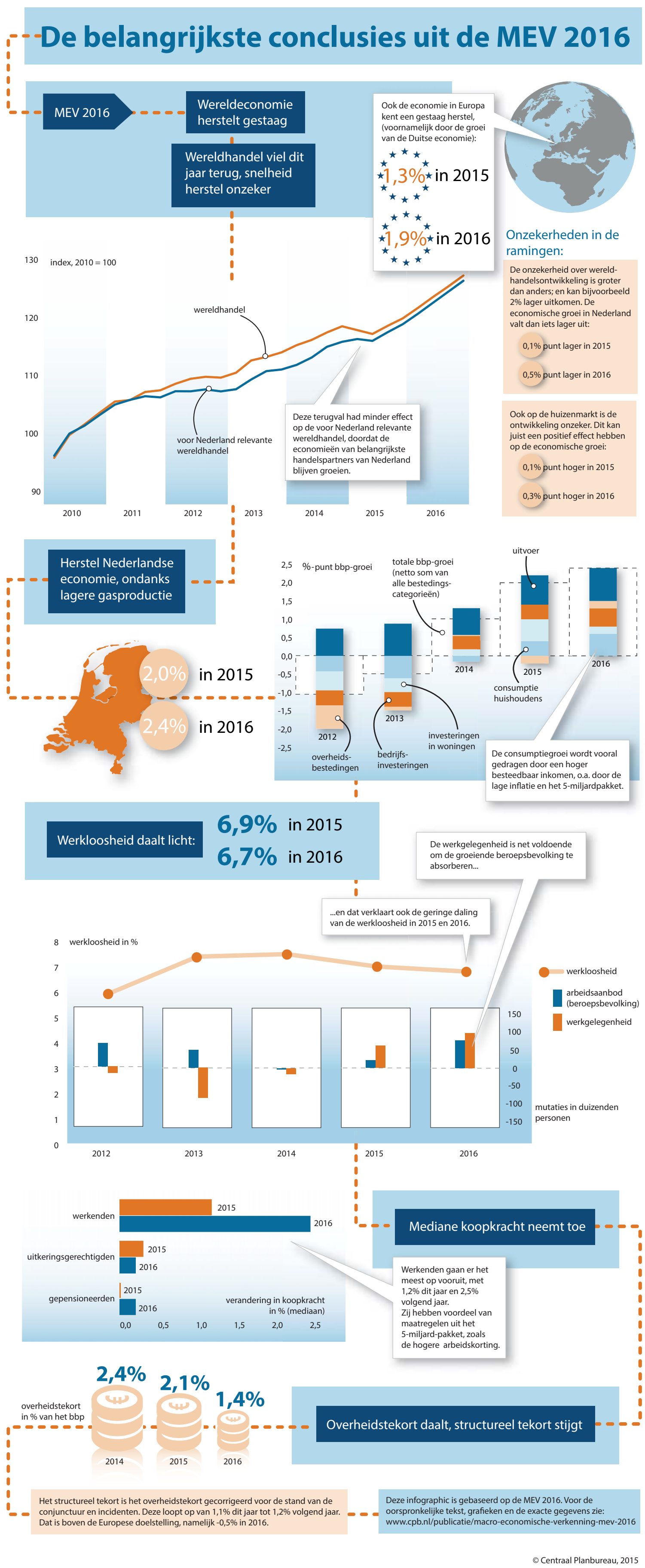
De werkloosheid ligt helaas nog fors hoger dan het niveau van voor de crisis. Een bijzonder aandachtspunt is de hoge langdurige werkloosheid: in het tweede kwartaal van 2015 waren 270 duizend personen langer dan een jaar werkloos (44% van alle werklozen). Langdurige werkloosheid kan ervoor zorgen dat de vaardigheden verouderen, waardoor het steeds lastiger wordt om een baan te vinden, of waardoor de productiviteit lager wordt. De daling van de werkloosheid zal tijd kosten. Het is dan ook van belang dat de economische groei sterk door blijft zetten, zodat de vraag naar arbeid verder toeneemt en zo ook de toename van het arbeidsaanbod wordt benut.

Op lange termijn is het van belang dat het verdienvermogen verder wordt versterkt. In de komende decennia zorgen demografische ontwikkelingen, zoals een lagere bevolkingsgroei en vergrijzing, voor een negatieve bijdrage aan het arbeidsaanbod. Er is nog wel enige ruimte om de participatie te verhogen. Door middel van het doorvoeren van vijf miljard euro aan

lastenverlichting maakt het kabinet het onder andere aantrekkelijker om toe te treden tot de arbeidsmarkt.

Om de groeicijfers die we nu zien, vast te kunnen houden, zijn forse inspanningen nodig om de arbeidsproductiviteitsgroei te verhogen. Dit onderstreept het belang van effectief innovatiebeleid. Het is op voorhand echter niet altijd te zeggen welke instrumenten effectief zijn in het bevorderen van innovatie en daarmee leiden tot meer arbeidsproductiviteitsgroei. De suggestie van het CPB om meer gebruik te maken van beleidsexperimenten sluit goed aan bij mijn voornemen om meer ruimte te bieden aan vernieuwing. Wil Nederland als eerste profiteren van de voordelen die vernieuwing biedt, dan moet daar in regels ruimte voor worden geboden. Om dat te realiseren, start het kabinet verschillende initiatieven om binnen en buiten bestaande wetgeving te experimenteren met de toepassing van nieuwe technologie en verdienmodellen. Ondernemers zijn tenslotte de motor achter de economische groei en het creëren van banen.

H.G.J. Kamp
Minister van Economische Zaken

De belangrijkste conclusies uit de MEV 2016
MEV 2016
Wereldeconomie herstelt gestaag
Wereldhandel viel dit jaar terug, snelheid herstel onzeker
Ook de economie in Europa kent een gestaag herstel, (voornamelijk door de groei van de Duitse economie):
1,3% in 2015
1,9% in 2016
Onzekerheden in de ramingen:
De onzekerheid over wereldhandelsontwikkeling is groter dan anders; en kan bijvoorbeeld 2% lager uitkomen. De economische groei in Nederland valt dan iets lager uit:
0,1% punt lager in 2015
0,5% punt lager in 2016
Ook op de huizenmarkt is de ontwikkeling onzeker. Dit kan juist een positief effect hebben op de economische groei:
0,1% punt hoger in 2015
0,3% punt hoger in 2016
index, 2010 = 100
130
120
110
100
90
wereldhandel
voor Nederland relevante wereldhandel
Deze terugval had minder effect op de voor Nederland relevante wereldhandel, doordat de economieën van belangrijkste handelspartners van Nederland blijven groeien.
2010
2011
2012
2013
2014
2015
2016
Herstel Nederlandse economie, ondanks lagere gasproductie
2,0% in 2015
2,4% in 2016
%-punt bbp-groei
2,5
2,0
1,5
1,0
0,5
0,0
-0,5
-1,0
-1,5
-2,0
-2,5
totale bbp-groei (netto som van alle bestedings-categorieën)
uitvoer
2012
2013
2014
2015
2016
consumptie huishoudens
overheids-bestedingen
bedrijfs-investeringen
investeringen in woningen
De consumptiegroei wordt vooral gedragen door een hoger besteedbaar inkomen, o.a. door de lage inflatie en het 5-miljardpakket.
Werkloosheid daalt licht:
6,9% in 2015
6,7% in 2016
De werkgelegenheid is net voldoende om de groeiende beroepsbevolking te absorberen...
...en dat verklaart ook de geringe daling van de werkloosheid in 2015 en 2016.
werkloosheid in %
8
7
6
5
4
3
2
1
0
150
100
50
0
-50
-100
-150
mutaties in duizenden personen
werkloosheid
arbeidsaanbod (beroepsbevolking)
werkgelegenheid
2012
2013
2014
2015
2016
Mediane koopkracht neemt toe
werkenden
uitkeringsgerechtigden
gepensioneerden
2015
2016
verandering in koopkracht in % (mediaan)
0,0
0,5
1,0
1,5
2,0
2,5
Werkenden gaan er het meest op vooruit, met 1,2% dit jaar en 2,5% volgend jaar.
Zij hebben voordeel van maatregelen uit het 5-miljard-pakket, zoals de hogere arbeidskorting.
overheidstekort in % van het bbp
2,4%
2,1%
1,4%
2014
2015
2016
Overheidstekort daalt, structureel tekort stijgt
Het structureel tekort is het overheidstekort gecorrigeerd voor de stand van de conjunctuur en incidenten. Deze loopt op van 1,1% dit jaar tot 1,2% volgend jaar. Dat is boven de Europese doelstelling, namelijk -0,5% in 2016.
Deze infographic is gebaseerd op de MEV 2016. Voor de oorspronkelijke tekst, grafieken en de exacte gegevens zie: www.cpb.nl/publicatie/macro-economische-verkenning-mev-2016
© Centraal Planbureau, 2015

1 Samenvatting

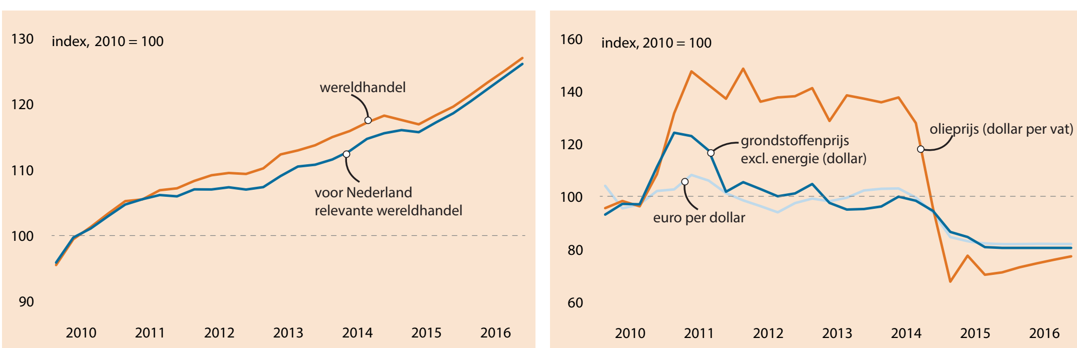
De wereldeconomie en de wereldhandel ondervinden dit jaar een terugslag. Prijsaanpassingen op de wereldmarkt doen de invoervraag naar verwachting weer toenemen en daardoor versnelt de groei van de wereldhandel volgend jaar. Door de recente krimp van de wereldhandel en neerwaartse risico's, zoals een verdere afkoeling van de Chinese economie, is de onzekerheid rond de groei van de wereldhandel echter groot. De Nederlandse economie groeit over een breed front. Ondanks de tegenvallende wereldhandel blijft de uitvoergroei robuust. De consumptie stijgt dankzij een toename van het besteedbaar inkomen. Het herstel wordt ondersteund door de groei van de investeringen en een aantrekkende woningmarkt. De werkloosheid daalt dit jaar naar 6,9% en volgend jaar naar 6,7%, bij een toenemende werkgelegenheid in de marktsector en een stijgend arbeidsaanbod. Door het 5-mld-pakket en de koopkrachtbesluitvorming voor 2016 verbetert de mediane koopkracht volgend jaar met 1,4%. Werkenden gaan er met 2,5% het meest op vooruit. De koopkracht van gepensioneerden en uitkeringsgerechtigden stijgt met 0,2%. Het overheidstekort daalt naar 2,1% in 2015 en 1,4% bbp in 2016. Voortgaand economisch herstel stuwt de belastingen op en vermindert de werkloosheidsuitkeringen. Het structureel overheidstekort loopt op van 0,5% bbp in 2014 tot 1,2% bbp in 2016.

1.1 Samenvatting en inleiding

Gestaag herstel wereldeconomie, onzekerheid over ontwikkeling wereldhandel

Het beeld voor de internationale omgeving is gemengd en wordt gekenmerkt door enerzijds groeiafzwakking in de opkomende economieën, tot uitdrukking komend in een flink tegenvallende wereldhandelsgroei, en anderzijds voortgaand economisch herstel in Europa en de VS. De wereldhandel is in de eerste kwartalen van 2015 vertraagd, vooral door tegenvallende handel in Azië en Latijns Amerika. De voor Nederland relevante wereldhandel valt in deze kwartalen ook tegen, maar minder, doordat de belangrijke handelspartners in Europa en de Verenigde Staten blijven groeien. Het bbp van het eurogebied ontwikkelt zich gunstig. De relatief lage groei van de relevante wereldhandel dit jaar heeft echter tot nog toe geen merkbaar effect gehad op de Nederlandse uitvoer. Naar verwachting herstelt de groei van de relevante wereldhandel zich in de rest van dit en volgend jaar en komt uit op 2,8% in 2015 en 5,4% in 2016 (figuur 1.1 links). Deze versnelling past bij de voorlopende indicatoren in het eurogebied die wijzen op een aanhoudend herstel, ondersteund door de lage olieprijs en de depreciatie van de euro. De bbp-groei in het eurogebied komt in deze jaren op 1,3% en 1,9%, vooral dankzij een robuuste groei van de Duitse economie. Dat neemt niet weg dat de onzekerheid over de ontwikkeling van de relevante wereldhandel in het licht van de recente realisaties groter is dan normaal. In een kader wordt daarom ingegaan op een onzekerheidsvariant waarin de gevolgen van een 2% lagere groei van de relevante wereldhandel voor de raming worden geschetst.

Figuur 1.1 Terugval wereldhandel dit jaar, herstel volgend jaar (links); lage olie- en grondstoffenprijzen en euro ondersteunen herstel (rechts)

Bron: OESO, IMF, HWWI, CPB

Sinds dit voorjaar is de lange rente gestegen, net als die in de Verenigde Staten en Duitsland.[1] De olieprijs is nog iets verder gedaald en de koers van de euro is vrij stabiel na de depreciatie in de tweede helft van vorig jaar (figuur 1.1 rechts). Beide ontwikkelingen geven de Europese economie een stimulans. De lage energieprijzen drukken dit jaar ook de inflatie in het eurogebied. Om prijsdaling in het eurogebied tegen te gaan en de inflatie terug te brengen naar haar doelstelling, is de ECB in maart gestart met een programma van kwantitatieve verruiming. In de periode maart - juli kocht de ECB per maand gemiddeld voor bijna 61 mld euro aan waardepapier, grotendeels (ruim 51 mld euro) overheidsobligaties.

[1] De raming van het buitenlandbeeld is gebaseerd op realisaties beschikbaar op 27 juli 2015.

De inflatie (hicp) in het eurogebied wordt dit jaar geraamd op 0,2% en volgend jaar op 1,3%. De (5-jaars) inflatieverwachting in het eurogebied is sinds begin dit jaar opgelopen tot 1,8% in juli, maar is recentelijk weer gedaald.

De specifieke risico's uit de internationale omgeving zijn voornamelijk neerwaarts. Een verdere terugval van de groei in China ten gevolge van structurele aanpassing, aandelenbubbels en overkreditering is niet onwaarschijnlijk. China staat vierde op de lijst van voor Nederland belangrijkste landen in termen van de toegevoegde waarde van de uitvoer naar finale bestemming en is ook belangrijk voor andere handelspartners van Nederland. Een halvering (-4%-punt) van de Chinese binnenlandse bestedingen zouden volgend jaar via beide kanalen tot een verlaging van de voor Nederland relevante wereldhandel met 0,9%-punt leiden, ongeveer overeenkomend met een bbp-effect voor Nederland van -0,3%-punt. Het akkoord van de crediteuren met Griekenland heeft de situatie sinds half juli weer wat gestabiliseerd, maar een verslechtering van de Griekse economische situatie is niet uit te sluiten. De directe effecten voor de Nederlandse economie zijn echter beperkt. De Griekse economie is relatief klein ten opzichte van die van het eurogebied. Vergeleken met de situatie in 2012 lijkt ook de besmetting van Portugal, Spanje en Ierland door de crisis in Griekenland beperkt, al kan een nieuwe vertrouwenscrisis niet worden uitgesloten. Een kader in hoofdstuk 2 besteedt meer aandacht aan de houdbaarheid van de Griekse overheidsschuld. Toenemende volatiliteit op financiële markten – zoals recentelijk naar aanleiding van onzekerheid over de ontwikkeling van de Chinese economie – vergroot de onzekerheid en kan leiden tot uitstel van investeringen en consumptie. Naast onzekerheid over China kunnen ook een escalatie van het conflict in Oekraïne en verrassingen in het tempo van normalisering van het monetaire beleid in de Verenigde Staten via dit kanaal een beperkt negatief effect op het Nederlandse bbp hebben.[2]

Herstel Nederlandse economie over een breed front

Het herstel van de Nederlandse economie zet door met een groei van 2,0% dit jaar en 2,4% volgend jaar. Dit jaar komt het bbp voor het eerst weer uit boven het niveau van 2008; voor het bbp per hoofd is dit echter nog niet het geval. De bbp-groei in Nederland is in 2015 en 2016 hoger dan in de rest van het eurogebied na de achterblijvende groei in de jaren 2011-2013.

De groei wordt bijna geheel gerealiseerd in de marktsector; overheid en zorg groeien nauwelijks. Het besluit om de gaswinning in Groningen te beperken drukt de groei dit jaar met circa 0,5%-punt (figuur 1.2 links).[3] Daar staat tegenover dat Nederland dit jaar veel profijt heeft van de lage wisselkoers en de sterk stijgende investeringen in woningen. Volgend jaar groeit de economie over een breed front door een versnelling van de relevante wereldhandel en een toename van de binnenlandse bestedingen, ondersteund door een aantrekkende woningmarkt en de belastingverlaging (het 5-miljard-pakket). Achter de raming gaan diverse onzekerheden schuil.

---

[2] Zie ook het kader in hoofdstuk 1 van de *Macro Economische Verkenning 2015*.

[3] In deze raming is uitgegaan van gaswinning in het Groningenveld van 33 mld m^3 in 2015 (30 mld m^3 productie en 3,3 mld m^3 uit de gasberging) en 33 mld m^3 in 2016. Het kabinet neemt rond de jaarwisseling een besluit over de productie in 2016.

Onzekere tijden voor wereldhandel en woningmarkt

Wereldhandelsvariant

De lage groei van de wereldhandel sinds de Grote Recessie wordt in de centrale raming toegeschreven aan de zwakke vraag als gevolg van de noodzaak om balansen te versterken en de overheidsschulden terug te brengen. Nu de vraag in geavanceerde economieën aantrekt, kan de wereldhandelsgroei versnellen. Door de krimp van de wereldgoederenhandel in de eerste helft van dit jaar en de onzekere economische ontwikkeling van China zou de wereldhandel echter geringer kunnen zijn dan in de raming is verondersteld. Een alternatieve visie op de trage ontwikkeling van de wereldhandel wijt deze aan de voltooiing van de integratie van Oost-Europa en China in de wereldeconomie. Hierdoor is de groei van de wereldhandel structureel lager komen te liggen dan in 1985-2005. De groeiversnelling van de raming is volgens deze visie onwaarschijnlijk. Zij houdt dan een neerwaarts risico in voor de centrale projectie.
De variant toont de gevolgen van een wereldhandelsgroei die volgend jaar 2% lager is dan de raming, met een groei dit jaar van 0,9% en volgend jaar van 3,1%. In lijn met de zwakke groei van de wereldhandel komt ook de voor Nederland relevante handel bijna 2% lager uit en dalen de internationale handelsprijzen iets. Voor Nederland betekent dit minder uitvoer, lagere investeringen en iets minder consumptie in 2016. De bbp-groei komt dit jaar 0,1%-punt en volgend jaar 0,5%-punt lager uit. Als gevolg van de groeivertraging stijgt volgend jaar de werkloosheid licht en verslechtert het EMU-saldo iets.

Woningmarktvariant

Sinds het dal begin 2013 verbetert de situatie op de woningmarkt. Het aantal verkopen van woningen is fors toegenomen en de huizenprijzen stijgen al weer enige tijd geleidelijk. In het kielzog daarvan neemt recentelijk ook de vraag naar nieuwbouwwoningen toe. De investeringen in woningen nemen daardoor de laatste tijd fors toe. De raming houdt rekening met een voortgaande positieve ontwikkeling, maar een afvlakking van het aantal transacties naarmate de markt zich verder herstelt. Door de groei van het aantal koopwoningen en inhaalvraag zou het aantal te verwachten transacties wel eens hoger kunnen liggen dan in het verleden.
In het scenario wordt aangenomen dat het aantal transacties niet afvlakt, maar zowel dit jaar als volgend jaar met ruim 21% groeit. Daarnaast leidt een sneller aantrekkende woningmarkt tot een toename van de huizenprijzen die ongeveer de helft hoger is dan in de centrale projectie. Enerzijds leidt dit tot meer aan wonen gerelateerde consumptie (zie kader in paragraaf 2.2). Anderzijds hebben vermogenseffecten een opwaarts effect op de consumptie. Een steviger herstel op de woningmarkt leidt ook tot meer verbouw en renovatie en de vraag naar nieuwbouwwoningen valt hoger uit. Door de toegenomen binnenlandse bestedingen komt de economische groei dit jaar 0,1%-punt en volgend jaar 0,3%-punt hoger uit. Daardoor daalt de werkloosheid volgend jaar met 0,1%-punt en verbetert het EMU-saldo met 0,2%-punt.

Gevolgen voor Nederland van tegenvallende ontwikkelingen in de wereldeconomie en van meevallende ontwikkelingen op de woningmarkt; effect op jaarlijkse groei en niveaus

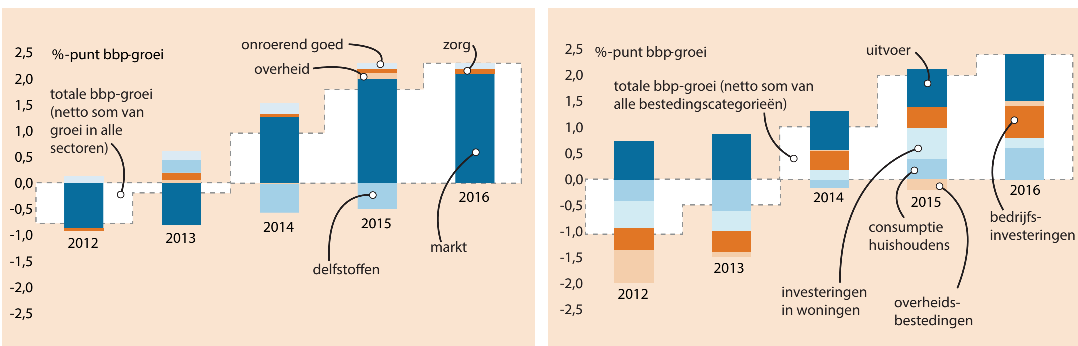
	Tegenvallende wereldhandel		Sneller herstel op de woningmarkt	
	2015	2016	2015	2016
Volume relevante wereldhandel (exclusief energie)	-0,2	-1,9	0,0	0,0
Concurrentenprijs (exclusief energie)	0,0	-0,3	0,0	0,0
Invoerprijs van goederen	0,0	-0,2	0,0	0,0
Huizenprijs	0,0	-0,5	0,4	1,7
Bruto binnenlands product (marktprijzen)	-0,1	-0,5	0,1	0,3
Consumptie huishoudens	0,0	-0,1	0,1	0,5
Investeringen (inclusief voorraden)	0,1	-0,8	0,2	1,5
w.v. investeringen in woningen	0,0	0,0	0,8	3,4
Uitvoer goederen en diensten	-0,2	-1,5	0,0	0,0
Invoer van goederen en diensten	-0,1	-1,3	0,0	0,2
Werkgelegenheid (arbeidsjaren)	0,0	-0,2	0,0	0,1
Werkloosheidspercentage (niveau, % bbp)	0,0	0,2	0,0	-0,1
EMU-saldo (% bbp)	0,0	-0,2	0,0	0,2

(a) Voor de wereldhandelsvariant is gebruik gemaakt van NiGEM, een macro-econometrisch model van de wereldeconomie van het *National Institute of Social and Economic Research, zie* (link).

Een negatief risico is de ontwikkeling in de opkomende economieën, voor Nederland tot uitdrukking komend in de relevante wereldhandel. Binnen Nederland bestaat een positief risico, dat het herstel van de woningmarkt sneller gaat dan nu in de raming is voorzien. De effecten daarvan voor de Nederlandse economie worden beschreven in het kader over de onzekerheden.

Volgend jaar dragen alle bestedingscategorieën bij aan de economische groei. De tegenvallende relevante wereldhandel in de eerste helft van dit jaar heeft nauwelijks gevolgen voor de Nederlandse uitvoer, die dit jaar ook profiteert van de gunstige ontwikkeling van de prijsconcurrentiepositie. Een tijdelijk afwijkende ontwikkeling van relevante wereldhandel en uitvoer is overigens niet ongebruikelijk, de afgelopen jaren zijn er vaker periodes geweest dat de uitvoer (tijdelijke) dips in de relevante wereldhandelsgroei niet volgde. In de ramingsperiode versnelt de uitvoergroei naar 5,1% in 2016 onder invloed van de versnelling van de groei van de relevante wereldhandel en draagt daarmee substantieel bij aan de groei van het bbp (figuur 1.2 rechts).

Figuur 1.2 Herstel zet door ondanks lagere gasproductie (links); alle bestedingscategorieën dragen bij aan groei (rechts)

(a) De bijdrage van de overheidsbestedingen aan de bbp-groei betreft alleen de directe bestedingseffecten van de uitgaven via consumptie en investeringen van de overheid. De effecten van andere overheidsuitgaven, waaronder inkomensoverdrachten en subsidies, kunnen een bijdrage aan de groei hebben via de bestedingen van huishoudens en bedrijven. Dit laatste geldt ook voor belastingen.
Bron: CBS, eigen berekeningen (link).

De consumptie van huishoudens groeit dit en volgend jaar met 1,6% en 1,9% en draagt daarmee ook substantieel bij aan de bbp-groei. Deze groei wordt vooral gedragen door een hoger besteedbaar inkomen. Het looninkomen neemt toe door de reële loonstijging en omdat de werkgelegenheid toeneemt. Ook de aangekondigde lastenverlichting door het 5-miljard-pakket leidt in 2016 tot extra inkomen; een kader gaat in op de economische effecten van dit pakket in 2016 en 2017. De gemiddelde pensioenpremie daalt in 2015 en stijgt licht in 2016. De daling dit jaar komt vooral door de versobering van het Witteveenkader. De doorwerking daarvan drukt ook de premie voor volgend jaar, evenals de cao's voor ambtenaren op basis van het onderhandelingsresultaat tussen overheid en vakcentrales. De lage dekkingsgraden, het herziene Financieel Toetsingskader (nFTK) en de aanpassing van de Ultimate Forward Rente (UFR) hebben dan echter een opwaarts effect op de premies.

De economische en budgettaire effecten van het 5-miljard-pakket

Het 5-miljard-pakket (a) heeft gevolgen voor de Nederlandse economie en de overheidsfinanciën. Voor 2016 is het pakket aangepast. Zo is incidenteel 0,5 mld euro voor het Lage Inkomensvoordeel (LIV) dat pas in 2017 in kan gaan, aangewend voor een eenmalige verhoging van zorg- en huurtoeslag en ouderenkorting (zie bijlage 'beleidsuitgangspunten'). Het pakket stimuleert de economische groei in 2016 en latere jaren. Daarnaast heeft het pakket gevolgen voor de structurele werkgelegenheid en de inkomensongelijkheid.

Onderstaande tabel laat de macro-economische effecten zien van het pakket belastingmaatregelen. Deze zijn berekend met het model Saffier-II (b). Door het hogere besteedbaar inkomen groeit de consumptie van huishoudens met 0,6% meer in 2016 en met 0,7% meer in 2017. Doordat de vraag naar goederen en diensten stijgt, nemen de investeringen van bedrijven ook toe. Het bbp groeit in 2016 met 0,2% extra en in 2017 met 0,3%. De lagere loonbelasting leidt tot een licht lagere contractloonstijging en arbeidsinkomensquote, omdat op korte termijn werknemers eerder geneigd zijn om bij loononderhandelingen akkoord te gaan met een gematigder loonstijging Door de hogere productie neemt de werkgelegenheid toe, maar omdat het pakket ook leidt tot een hoger arbeidsaanbod, blijft de werkloosheid op korte termijn per saldo vrijwel ongewijzigd. Het EMU-saldo verslechtert met 0,6%-punt in beide jaren; ruim 4 mld euro.

Macro-economische effecten van het 5-miljard-pakket, effect op jaarlijkse groei en niveaus

	2016	2017
	in %	
Volume bestedingen		
Bruto binnenlands product	0,2	0,3
Consumptie huishoudens	0,6	0,7
Investeringen bedrijven	0,3	0,7
Lonen en prijzen		
Contractloon marktsector	-0,2	-0,2
Consumptieprijs	-0,1	-0,1
Arbeidsmarkt		
Werkgelegenheid (arbeidsjaren)	0,1	0,2
	niveau	
Werkloze beroepsbevolking (%)	0,0	-0,1
Arbeidsinkomensquote marktsector (%)	-0,3	-0,5
EMU-saldo (%bbp)	-0,6	-0,6
EMU-schuld (%bbp)	0,6	1,1

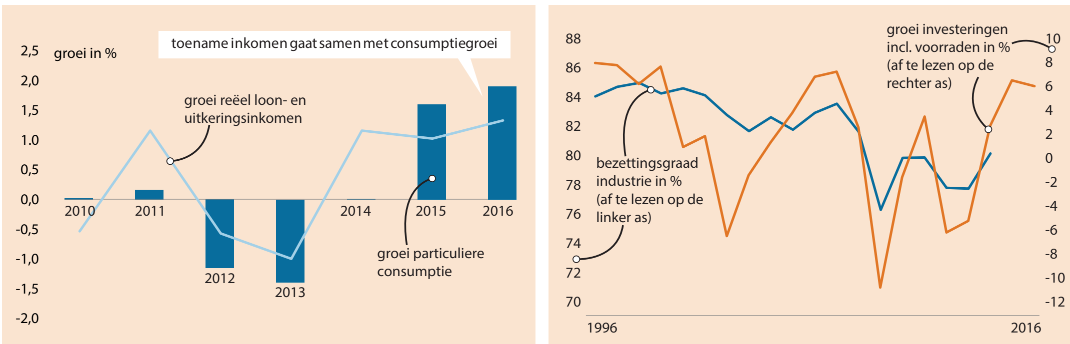
Deze effecten verschillen van die van de standaardvarianten van Saffier-II (c) waarin een lagere loon- en inkomstenheffing en lagere werkgeverslasten worden doorgerekend. Vooral het effect op de contractloonontwikkeling is lager. Door de gematigde loonontwikkeling van de afgelopen jaren, de aantrekkende economie en de relatief goede winstgevendheid van bedrijven is het niet waarschijnlijk dat de contractlonen minder stijgen dan de inflatie. Bovendien ligt een deel van de cao's al vast.

Het pakket heeft ook gevolgen voor de lange termijn, bepaald met Micsim (d). De structurele werkgelegenheid neemt door de maatregelen in 2016 met 28.000 arbeidsjaren (0,4%) toe omdat meer mensen zich aanbieden op de arbeidsmarkt. Dit effect stijgt naar 35.000 arbeidsjaren (0,5%) nadat de LIV per 2017 de maatregelen gericht op het koopkrachtbeeld 2016 vervangt. Maatregelen zoals de verhoging van de arbeidskorting, de verhoging van de inkomensafhankelijke combinatiekorting en de verhoging van de kinderopvangtoeslag maken werken meer lonend. Tot slot leidt het pakket tot een lichte toename van de inkomensongelijkheid: de Gini-coëfficiënt (e) stijgt met 0,3%.

(a) Zie de Kamerbrief van 19 juni jl. (link) en tabel 3.10 en 3.11 in de bijlage.
(b) CPB, 2010, SAFFIER-II;1 model voor de Nederlandse economie, in 2 hoedanigheden, voor 3 toepassingen, CPB Document 217 (link).
(c) Es, F. van, 2015, Beleidsvarianten met Saffier-II, CPB Achtergronddocument, juni 2015 (link).
(d) Jongen, E. ,H. de Boer en P. Dekker, 2014, Micsim, A behavioural microsimulation model for the analysis of tax-benefit reform in the Netherlands, CPB Achtergronddocument, (link).
(e) Gini-coëfficiënt van het besteedbare huishoudinkomen voor alle huishoudens, berekend met equivalentiefactoren.

De woningmarkt, in de jaren 2010-2013 een belangrijke factor achter de krimp van de consumptie, stuwt zowel dit als volgend jaar de consumptie juist op. Na het herstel in 2014 heeft de woningmarkt zich ook in de eerste helft van dit jaar voorspoedig ontwikkeld. Naar verwachting zullen de huizenprijzen in 2015 en 2016 voor het eerst sinds het begin van de crisis sterker stijgen dan de inflatie. De onderwaterproblematiek wordt kleiner, vooral als gevolg van de stijgende huizenprijzen. De stijgende huizenprijzen dragen bij aan een relatief hoge groei van de consumptie ten opzichte van de toename van het loon- en uitkeringsinkomen in beide jaren. In 2012 en 2013 was dit andersom (figuur 1.3 links).

Figuur 1.3 Toename inkomen gaat samen met consumptiegroei (links); bezettingsgraad en investeringen stijgen (rechts)

Bron: CBS, eigen berekeningen (link).

Voor dit jaar is een groei van woninginvesteringen voorzien van 22,1%, en voor volgend jaar van 5,6%. In beide jaren drijft het herstel van de woningmarkt de woninginvesteringen. De piek van dit jaar wordt verklaard doordat veel investeringen naar voren zijn gehaald in verband met de beëindiging van de tijdelijke verlaging van het btw-tarief in de bouw per 1 juli.

Ook de bedrijfsinvesteringen stijgen fors in 2015 en 2016 (figuur 1.3 rechts). De toenemende binnenlandse en buitenlandse vraag heeft geleid tot een forse groei van de productie in de marktsector. In de industrie stijgen de bezettingsgraden inmiddels weer richting het langjarig gemiddelde en ook het producentenvertrouwen is gestegen. Dat leidt tot meer uitbreidingsinvesteringen. Tegelijkertijd lopen winstmarges op doordat de lagere energieprijzen en arbeidskosten niet volledig worden doorberekend in de afzetprijzen en dit geeft vooral de grotere bedrijven ook meer financiële ruimte om die investeringen te doen. De bancaire kredietverlening aan vooral mkb-bedrijven komt nog steeds niet op gang. Tot begin dit jaar nam de kredietverlening nog af, in het laatste kwartaal is sprake van stabilisatie.

Werkloosheid daalt langzaam bij toenemende werkgelegenheid en arbeidsaanbod

De groei van de productie in de marktsector leidt tot aantrekkende werkgelegenheid. Ook de arbeidsproductiviteit in de marktsector groeit, in 2015 met 2,0% en in 2016 met 1,7%. Volgend jaar valt de productiviteitsstijging wat terug en neemt de werkgelegenheid juist sneller toe, een gebruikelijk beeld in deze fase van de conjunctuur: bedrijven gebruiken eerst

de rek in de productiecapaciteit om hun productiviteit te herstellen en gaan pas na verloop van tijd over tot het aannemen van nieuw personeel.

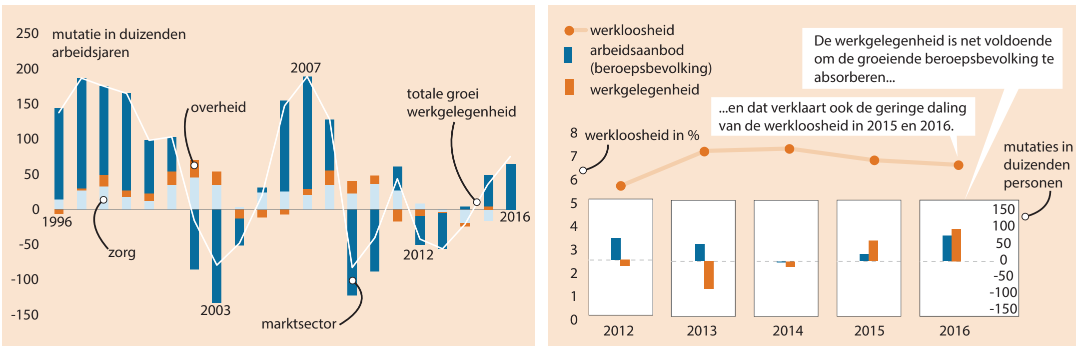
Tabel 1.1 Kerngegevens voor Nederland, 2012-2016

	2012	2013	2014	2015	2016
	mutaties per jaar in %				
Internationale economie					
Relevant wereldhandelsvolume goederen en diensten	1,4	2,2	3,9	2,8	5,4
Concurrentenprijs (a)	5,3	-3,2	-1,3	7,5	0,7
Olieprijs (dollars per vat)	111,7	108,7	99,0	57,2	60,1
Eurokoers (dollar per euro)	1,28	1,34	1,33	1,10	1,09
Lange rente Nederland (niveau in %)	1,9	2,0	1,5	0,7	0,9
Volume bbp en bestedingen					
Bruto binnenlands product (bbp, economische groei)	-1,1	-0,5	1,0	2,0	2,4
Consumptie huishoudens	-1,2	-1,4	0,0	1,6	1,9
Consumptie overheid	-1,3	0,1	0,3	-0,4	0,8
Investeringen (inclusief voorraden)	-6,2	-5,3	2,7	6,5	6,0
Uitvoer van goederen en diensten	3,8	2,1	4,0	3,7	5,1
Invoer van goederen en diensten	2,7	0,9	4,0	4,1	5,7
Prijzen, lonen en koopkracht					
Prijs bruto binnenlands product	1,4	1,4	0,8	0,8	1,0
Uitvoerprijs goederen en diensten, exclusief energie	1,2	0,5	-0,7	1,6	1,1
Prijs goedereninvoer	3,2	-1,6	-3,1	-3,0	1,9
Inflatie, geharmoniseerde consumentenprijsindex (hicp)	2,8	2,6	0,3	0,5	1,1
Contractloon marktsector	1,6	1,2	1,0	1,3	1,4
Koopkracht, statisch, mediaan alle huishoudens	-2,0	-1,3	1,3	0,7	1,4
Arbeidsmarkt					
Beroepsbevolking	1,5	0,8	-0,4	0,5	0,8
Werkzame beroepsbevolking	0,6	-0,8	-0,6	1,0	1,1
Werkloze beroepsbevolking (in duizend personen)	516	647	660	620	605
Werkloze beroepsbevolking (niveau in % beroepsbevolking)	5,8	7,3	7,4	6,9	6,7
Marktsector (b)					
Productie	-1,2	-1,2	1,9	2,9	3,0
Arbeidsproductiviteit (per arbeidsjaar)	-0,4	-0,2	1,8	2,0	1,7
Werkgelegenheid (in arbeidsjaren)	-0,8	-1,0	0,1	0,9	1,3
Loonvoet	2,5	1,7	1,9	0,8	2,6
Arbeidsinkomensquote (niveau in %)	78,6	79,8	79,4	77,2	77,5
Overig					
Individuele spaarquote (in % beschikbaar inkomen) (c)	-0,8	-0,4	0,8	0,6	0,5
Saldo lopende rekening (niveau in % bbp)	10,2	11,0	10,6	10,9	10,7
	niveau in % bbp				
Collectieve sector					
EMU-saldo	-3,9	-2,4	-2,4	-2,1	-1,4
EMU-schuld (ultimo jaar)	66,1	67,6	67,9	66,4	64,5
Collectieve lasten	36,0	36,6	37,5	37,0	37,1

(a) Goederen en diensten, exclusief grond- en brandstoffen.
(b) Bedrijven exclusief zorg, delfstoffenwinning en onroerendgoedsector.
(c) Niveau; beschikbaar gezinsinkomen is inclusief collectieve besparingen.

De werkgelegenheid in de zorgsector krimpt dit jaar, volgend jaar is er geen groei van de werkgelegenheid bij de overheid en in de zorg. Per saldo is de bijdrage van deze sectoren aan de groei van de werkgelegenheid over beide jaren negatief. De werkgelegenheids-ontwikkeling in de zorg is een van de verklaringen voor het feit dat de werkloosheid langzamer terugloopt dan na eerdere perioden van lage of negatieve groei. In de periode 1996-2012 droeg deze sector altijd bij aan de groei van de werkgelegenheid, ongeacht de stand van de conjunctuur (figuur 1.4 links).

Figuur 1.4 Werkgelegenheidsgroei in 2015 en 2016 in de marktsector (links), werkgelegenheid groeit nauwelijks sneller dan arbeidsaanbod (rechts)

Bron: CBS, eigen berekeningen (link).

Een andere verklaring voor de trage daling van de werkloosheid is de toename van het arbeidsaanbod. Het arbeidsaanbod neemt trendmatig toe door een stijgend arbeidsaanbod van met name vrouwen en vijftigplussers (cohorteffect). Deze trendmatige toename wordt dit jaar nog grotendeels gecompenseerd doordat er sprake is van conjuncturele terugtrekking van ontmoedigden, maar volgend jaar is dat niet langer het geval. Daarnaast leidt beleid, zoals het 5-miljard-pakket, volgend jaar ook tot een hoger arbeidsaanbod. Per saldo is de toename van de werkgelegenheid wat groter dan die van het arbeidsaanbod (figuur 1.4 rechts). De werkloosheid daalt dit jaar naar 6,9% en volgend jaar naar 6,7%.

Koopkracht neemt toe dankzij lage inflatie en lastenverlichting

Het geharmoniseerde prijsindexcijfer (hicp) stijgt dit jaar met 0,5% en volgend jaar met 1,1%. Sinds januari neemt de inflatie weer toe. De lage olieprijs ten opzichte van vorig jaar drukt de inflatie dit jaar nog. Dit effect speelt volgend jaar niet meer, gegeven de (technische) raming van min of meer stabiele olieprijzen. Beleidsmaatregelen drukken de inflatie in beide jaren. Door de huursombenadering, uitvloeisel van een akkoord tussen verenigingen van huurders en woningcorporaties en binnenkort bekrachtigd bij wet, zal de huursom maximaal 1% boven de inflatie stijgen. Daardoor komt de huurontwikkeling lager uit dan in 2014. Volgend jaar heeft ook het 5-miljard-pakket een drukkend effect op de arbeidskosten en daarmee op de inflatie.

De arbeidsproductiviteitsgroei in de marktsector leidt tot een licht aantrekkende contractloonontwikkeling van 1,3% in 2015 en 1,4% volgend jaar. De toename blijft echter beperkt door lage inflatie en hoge werkloosheid. De maatregelen uit het 5-miljard-pakket drukken in 2016 de lonen (zie ook het kader over de effecten van het 5-miljard-pakket). Dit

effect is echter beperkt, gegeven de matige loonontwikkeling van de afgelopen jaren en het feit dat sommige cao's voor 2016 al zijn afgesloten. De contractlonen bij de overheid nemen met 2,1% en 2,6% duidelijk meer toe dan de lonen in de marktsector door het in juli bereikte onderhandelingsakkoord over de loonruimte in de publieke sector.

De reële loonstijging draagt zowel dit jaar als volgend jaar bij aan de koopkracht. Dit jaar verbetert de mediane koopkracht met 0,7%. Werkenden gaan er met 1,2% het meest op vooruit. De koopkracht van gepensioneerden blijft ten opzichte van 2014 ongewijzigd, omdat de pensioenen maar beperkt geïndexeerd zijn. Volgend jaar verbetert de mediane koopkracht met 1,4%. De toename van de reële lonen is beperkt. Het opwaartse effect van het 5-miljard-pakket inclusief de besluitvorming over de koopkracht voor 2016 op de mediane koopkracht is 1,5%. Werkenden gaan er met 2,5% het meest op vooruit. Zij hebben voordeel van de maatregelen in het 5-miljard-pakket zoals de hogere arbeidskorting. Werkenden met kinderen hebben ook voordeel van het verhogen van de inkomensafhankelijke combinatiekorting, de intensivering van de kinderopvang en het kindgebonden budget. Alle huishoudens hebben voordeel van de beperkte verhoging van de algemene heffingskorting, die echter ook sneller en volledig afgebouwd wordt. Het verlagen van het tweede- en derdeschijftarief werkt positief door in de koopkracht van huishoudens met een inkomen vanaf de tweede schijf. De mediane koopkracht van gepensioneerden stijgt met 0,2%. De (eenmalige) verhoging van de ouderenkorting en de zorgtoeslag compenseert voor hen het afschaffen van de ouderentoeslag in box 3, het verlagen van de ouderenkorting en het verhogen van het IAB-tarief. De mediane koopkracht van uitkeringsgerechtigden stijgt eveneens met 0,2%, door de verhoging van de zorgtoeslag en intensivering van het kindgebonden budget.

Overheidstekort daalt, structureel tekort stijgt

Het overheidstekort verbetert naar 2,1% dit jaar en 1,4% bbp volgend jaar. Deze daling wordt gedreven door toenemende belastinginkomsten en lagere werkloosheidsuitkeringen door de aantrekkende economie, en door de eerder afgesproken bezuinigingen. De lagere gasbaten hebben in beide jaren een opwaarts effect op het tekort. Volgend jaar heeft ook het 5-miljard-pakket een opwaarts effect op het tekort van 0,6%-punt bbp (zie kader 5-miljard-pakket). Per saldo valt deze lastenverlichting weg tegen eerder afgesproken bezuinigingen (zie het kader in hoofdstuk 3). De collectieve uitgaven als percentage van het bbp zijn volgend jaar naar verwachting terug op het niveau van 2008. Door de lastenverlichting stabiliseert de collectievelastenquote zich volgend jaar op 37,1%.

Het voor de stand van de conjunctuur en incidenten gecorrigeerde structureel tekort loopt op naar 1,1% bbp dit jaar en 1,2% bbp volgend jaar. De middellangetermijndoelstelling (mto) voor het structureel tekort volgens de Europese begrotingsregels is 0,5% in 2016.

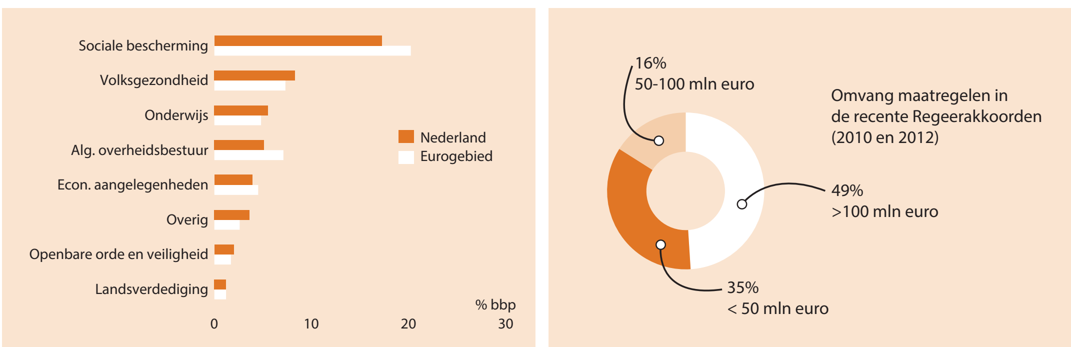
De overheidsschuld piekte vorig jaar op 67,9% bbp, de hoogste quote sinds het uitbreken van de Grote Recessie. Volgend jaar daalt de schuld naar 64,5% bbp door het lagere overheidstekort, de economische groei (noemereffect) en door de privatisering van ABN AMRO en het verplicht schatkistbankieren door lagere overheden.

1.2 Beschouwing

De verkiezingen in 2017 werpen hun schaduwen vooruit. Politieke partijen beginnen met de voorbereiding van hun verkiezingsprogramma. De eerste ambtelijke studies over het begrotingsbeleid gaan het komend half jaar van start.[4] Een mooi moment om in deze beschouwing in te gaan op hoe Nederland scoort op de klassieke functies van een begroting: de allocatieve functie; de herverdelende functie en de macro-economische stabilisatiefunctie.

Bij de *allocatie*functie draait het om de productie van goederen en diensten die niet of niet voldoende door de markt worden voortgebracht. De verdeling en omvang van beschikbare middelen over de verschillende collectieve goederen (volksgezondheid, onderwijs, infra, defensie, etc.) is bij uitstek een politiek vraagstuk. Uit een internationale vergelijking blijkt dat de voorkeuren in Nederland niet sterk afwijken van die in andere landen, maar dat relatief veel uitgegeven wordt aan volksgezondheid en onderwijs (zie figuur 1.5 links).[5] Bij het articuleren van keuzes om deze verdeling aan te passen ontbreekt het – zelfs op het niveau van Regeerakkoorden - niet aan oog voor allocatieve details (zie figuur 1.5 rechts).

Figuur 1.5 Samenstelling overheidsuitgaven (links); veel budgettair beperkte maatregelen in Regeerakkoorden (rechts)

Bron: Eurostat, CPB berekeningen (link).

Of deze politieke voorkeuren ook efficiënt verwezenlijkt worden, is een ander chapiter. Uit internationale studies blijkt dat Nederland bovengemiddeld scoort wat betreft doelmatigheid van en tevredenheid met de overheidssector.[6] Nederland kent allerlei afspraken om een doelmatige allocatie te bevorderen, van evaluaties (waaronder verplichte beleidsdoorlichtingen) en verplichte maatschappelijke kosten-batenanalyses voor grote infrastructurele projecten, tot interdepartementale beleidsonderzoeken, heroverwegingsrapporten en ad-hoc commissies. Het trendmatige begrotingsbeleid bevordert bovendien een gestructureerde en integrale afweging gericht op de middellange termijn boven ad-hoc ingrepen. Allemaal elementen waar, ook internationaal, waardering voor bestaat.

---

[4] Het betreft de beleidsdoorlichting begrotingsbeleid en de adviesaanvraag voor de Studiegroep Begrotingsruimte.
[5] De verschillen in overheidsuitgaven per functie worden niet alleen beïnvloed door politieke voorkeuren, maar ook door de verschillen in de stand van de conjunctuur, demografische verschillen en de efficiency van het openbaar bestuur.
[6] Zie SCP, 2012, Comparing countries on public performance, persbericht (link). Zie ook OESO, 2015, Government at a glance 2015 (link).

Desondanks is er ruimte voor verbetering. Zo constateert de Algemene Rekenkamer dat de beleidsevaluaties weinig inzicht bieden in effectiviteit en efficiency[7] van het beleid en dat bij belastinguitgaven de verplichting tot een reguliere doorlichting ontbreekt[8]. Bovendien lijkt een sterker accent te liggen op afrekenen dan op experimenteren en leren. Gebruik maken van ervaringen uit het buitenland en kleinschalig experimenteren voordat het beleid grootschalig wordt uitgerold, kan veel leed helpen voorkomen.[9] Goed uitgevoerde experimenten komen in de praktijk echter moeizaam van de grond en zijn ook verre van eenvoudig.[10] Wellicht kunnen beleidsmakers geprikkeld worden om vaker te starten met een experiment door de verplichte (ex-post) beleidsevaluatie inwisselbaar te maken voor een ex-ante experiment.

In het begrotingsbeleid is er meer disciplinering aan de uitgavenkant dan voor belastinguitgaven of belastingmaatregelen. Denk aan de krachtige ingrepen bij de overschrijdingen bij de kinderopvang en de pgb's onder Balkenende IV versus de minder kordaat aangepakte belastingtegenvallers als gevolg van de gedragsreacties op de fiscaal vriendelijke behandeling van energiezuinige auto's. De minder scherpe toets is terug te voeren op de strakkere meting bij de uitgavenkaders (meten is weten, weten is handelen). Een meer evenwichtige behandeling van de belastinguitgaven en uitgavenkant verbetert niet alleen de doelmatigheid, maar kan ook leiden tot minder (complexe) toevoegingen aan het belastingstelsel; de afweging aan de inkomstenkant zal immers verbeteren.

Bij de *herverdelende* functie draait het om de vraag wat een redelijke inkomensverdeling wordt gevonden.[11] Via belastingen en premies, uitkeringen en subsidies kan de inkomensverdeling worden bijgestuurd. Dit vraagstuk bevindt zich in het hart van de Nederlandse politiek, zie de jaarlijkse debatten over de koopkrachtplaatjes en de discussie over armoede in Nederland. Een blik op de Nederlandse cijfers leert dat de Nederlandse inkomensverdeling eigenlijk tamelijk stabiel is (figuur 1.6 links). De primaire inkomensverdeling wordt iets ongelijker na 2001, maar de overheid compenseert deze beweging met beleid. De inkomensverdeling kan op verschillende manieren worden bijgestuurd, waarbij uiteenlopende economische effecten kunnen optreden. De stapeling van vele instrumenten voor de fijnmazige bijsturing van de koopkracht leidt echter wel tot een hoge en erratische marginale belastingdruk, zeker aan de onderkant van het inkomensgebouw (een voorbeeld in figuur 1.6 rechts). Die marginale druk heeft onder andere negatieve effecten op de arbeidsparticipatie.

---

[7] Algemene Rekenkamer, 2015, Verantwoordingsrapport 2014 (link).

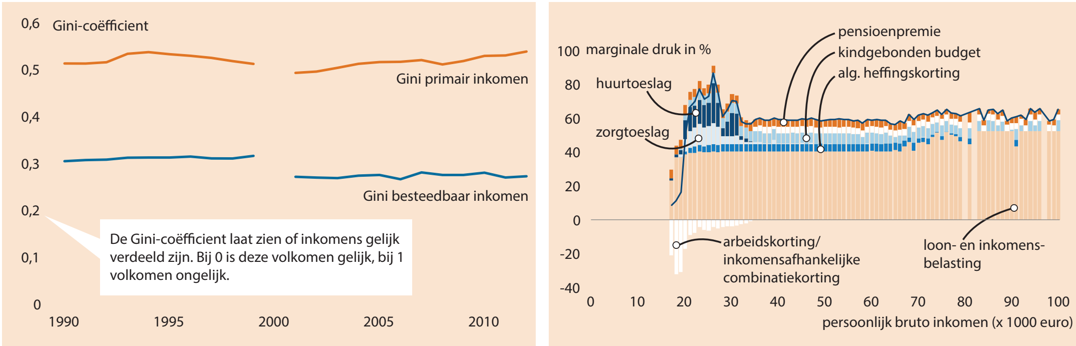
[8] Algemene Rekenkamer, 2015, Wanneer zijn de huidige belastinguitgaven voor het laatst geëvalueerd? (link).

[9] Zie vele voorbeelden voor het VK in King, A. en I. Crewe, 2013, The Blunders of our Governments.

[10] Zie bijvoorbeeld Elk, R. van, 2014, Evidence based beleid, bijdrage aan L. Borghans, I. Waterreus en R. Klarus (ed.), 2014, Wat is goed onderwijs? Bijdragen uit de onderwijseconomie, Boom Lemma.

[11] Daarbij is voor het begrotingsbeleid ook de complexe relatie tussen inkomensongelijkheid en economische groei relevant. Zie Sarah Voitchovsky, S., Inequality and economic growth, chapter 22 in Nolan, B. e.a. (eds), 2012, *Oxford Handbook of Economic Inequality* (link).

Figuur 1.6 Inkomensbeleid houdt inkomensverdeling stabiel (links) (a) maar leidt ook tot hoge en erratische marginale druk (rechts) (b)

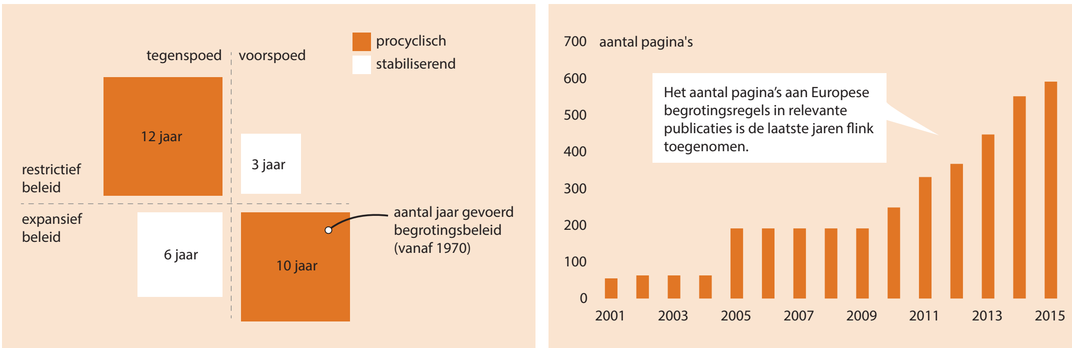
(a) Op basis van de Gini-coëfficiënt. Trendbreuk in reeksen in 2000. Hoe hoger deze indicator, hoe groter de inkomensongelijkheid. Bron: Caminada, K.,e.a., 2014, Een kwart eeuw inkomensongelijkheid in Nederland, *ESB*, 2 mei (link).
(b) Alleenstaanden met kinderen. Decompositie gemiddelde marginale druk naar regeling, 2016. Zie verder Quist, A., 2015, Marginale druk en participatiebelasting per huishoudtype in 2015, CPB Achtergronddocument (link) (link).

Bij de *macro–economische stabilisatie*functie draait het om het dempen van de conjunctuurcyclus om zo schommelingen in werkloosheid, inflatie, bezettingsgraden en productie te verminderen. Belastingen en premies zijn, naast werkloosheidsuitkeringen, de begrotingsmechanismen die de conjunctuur automatisch dempen. De Nederlandse begrotingsregels geven expliciet ruimte voor automatische stabilisatie aan de inkomstenkant. Discretionaire maatregelen kunnen het effect van de automatische stabilisatoren versterken (anticyclisch beleid), afzwakken of zelfs meer dan tenietdoen (procyclisch beleid). Uit empirisch onderzoek voor Nederland blijkt een procyclische inslag van het beleid (zie figuur 1.7 links). Uit onderzoek voor andere EU-landen blijkt overigens een vergelijkbaar beeld. In Nederland blijkt de middellangetermijnoriëntatie van het trendmatig begrotingsbeleid niet opgewassen tegen grote onverwachte schokken, zo leert niet alleen de (nasleep van de) Grote Recessie, maar ook de conjuncturele terugval rond 2002/3. Bij beide gelegenheden waren ad-hoc ingrepen in de begroting met een procyclische uitwerking het resultaat.

Er zijn diverse mogelijke verklaringen voor de constatering dat het begrotingsbeleid vaak procyclisch is geweest. Aan het begin van de kabinetsperiode wordt bij de keuze voor (het pad naar) een doelstelling voor het EMU-saldo aan het eind van de kabinetsperiode veelal geen acht geslagen op de stand van de conjunctuur. Daarnaast is er de afgelopen kabinetsperioden veel aandacht geweest voor houdbare overheidsfinanciën: kunnen de huidige arrangementen ongewijzigd blijven, of loopt de overheidsschuld dan op tot onhoudbare proporties? Hiervoor is het houdbaarheidssaldo relevant en dat saldo is door beleid de afgelopen jaren sterk verbeterd. De wens om – ook, of wellicht met name tijdens economische tegenspoed - het houdbaarheidssaldo te verbeteren, kan in de praktijk ook tot procyclisch beleid hebben geleid. Datzelfde geldt voor de vereisten uit Brussel; eerst voor toetreding tot de euro, later door het Stabiliteits- en Groeipact (SGP). Politiek economische overwegingen (eerst het zuur, dan het zoet, nare maatregelen doorvoeren is gemakkelijker

in crisistijd)[12] spelen bovendien een rol bij de fasering van pakketten. De automatische stabilisatoren aan de inkomstenkant bieden onvoldoende tegenwicht tegen deze mechanismen.

Figuur 1.7 Stabilisatiefunctie van de begroting onderbenut (links); Europese begrotingsregels uitgedijd (rechts)

Het linkerplaatje is op basis van structurele begrotingssaldi om het begrotingsbeleid te typeren. Expansief beleid is gedefinieerd als een verslechtering van het primair structureel saldo met meer dan 0,5%-punt bbp en restrictief beleid als een verbetering van het primair structureel saldo met ten minste 0,5%-punt. Jaren met een verandering van het primair structureel saldo tussen deze grenzen zijn gekarakteriseerd als neutraal en niet opgenomen in de figuur. Goede economische tijden zijn gedefinieerd als de output gap positief is, slechte tijden als de output gap negatief is. Hierbij is de EC-methode gebruikt voor het bepalen van de output gap. Zie voor details Homan, E. en W. Suyker, 2015, Hoe anticyclisch is het Nederlandse discretionaire begrotingsbeleid?, CPB Achtergronddocument (link).

De begroting kan de drie klassieke functies alleen goed uitoefenen als er voldoende buffers zijn. De discussie over passende schuldniveaus woedt nog in academische kring. Bij welk niveau dreigt schuld onhoudbaar te worden, op welk niveau gaat de overheidsschuld de economische groei belemmeren, is een onzekerheidsmarge noodzakelijk en in hoeverre zijn restricties aan schuldhoudbaarheid scherper voor economieën die niet over eigen monetair beleid beschikken? Deze discussie lijkt in Nederland in belangrijke mate beslecht met de keuze voor de euro en de bijbehorende afspraken op budgettair terrein. Die afspraken zijn echter aan voortdurende verandering onderhevig. Het complex aan Europese begrotingsregels is over de tijd heen uitgedijd, zowel qua variabelen, als qua berekeningswijzen en proces (figuur 1.7). Transparantie, automatische stabilisatie en de middellangetermijnoriëntatie met de bijbehorende bestuurlijke rust en doelmatigheid komen in de knel, zolang de overheidsfinanciën zich niet op een veilige afstand van de grenswaarden van de Europese begrotingsregels bevinden. Het risico op procyclisch beleid bij onverwachte tegenwind is dan ook groot. Buffers kunnen hiervoor een uitweg bieden. Hoewel de economie zich nu eerder in de lente dan in de zomer bevindt, kan het geen kwaad om na te denken hoe na de zeven magere jaren, zeven mogelijk vette jaren kunnen worden benut.

[12] Høj, J., e.a., 2006, The Political Economy of Structural Reform: Empirical Evidence from OECD Countries, OECD Economics Department Working Paper No. 501 (link).

2 De Nederlandse economie in 2015 en 2016

Samenvatting

De wereldeconomie en de wereldhandel ondervinden dit jaar een terugslag die als tijdelijk wordt gezien. Door prijsaanpassingen op de wereldmarkt neemt de invoervraag weer toe en versnelt naar verwachting de groei van wereldhandel en wereld-bbp volgend jaar weer. De bbp-ontwikkelingen zijn hierbij ongelijkmatig verdeeld: afzwakkende groei in opkomende economieën en over een breed front aantrekkende groei in de geavanceerde economieën. Door de recente krimp van de wereldhandel en neerwaartse risico's, zoals een verdere afkoeling van de Chinese economie, is de onzekerheid rond de groei van de wereldhandel groot.

De Nederlandse uitvoer profiteert van de aantrekkende wereldhandel en in 2015 van de verbeterde concurrentiepositie. De binnenlandse bestedingen dragen echter het meest bij aan de Nederlandse bbp-groei van 2,0% in 2015 en 2,4% in 2016. De reële loongroei (door lage inflatie) en het 5-miljard-pakket stimuleren de consumptie en de investeringen trekken aan door een zich herstellende woningmarkt en hoge winstmarges van bedrijven (door lage energieprijzen). De verminderde gasproductie in het Groningenveld is een rem op de groei. De werkloosheid neemt beperkt af tot gemiddeld 6,7% in 2016, doordat zowel de werkgelegenheid als het arbeidsaanbod toeneemt.

2.1 De internationale economie

Wereld

Hoewel de groei van de wereldeconomie dit jaar afzwakt naar 3,2% - de laagste groei sinds 2009 – blijft het wereldwijde vooruitzicht voor volgend jaar er één van voortgaand herstel. Voor 2016 wordt een groeiversnelling naar 3,7% verwacht. Hierbij zijn de bbp-ontwikkelingen ongelijkmatig verdeeld. In veel opkomende economieën vertraagt de groei, terwijl in geavanceerde economieën het groeifront geleidelijk breder en het economisch herstel robuuster wordt.

De groeivertraging in opkomende economieën is het gevolg van de overgang naar consumptiegedreven groei in China en van lagere grond- en brandstoffenprijzen en een verslechterende externe financiële positie in Afrika, Latijns-Amerika en olieproducerende landen. Ook de geopolitieke spanningen rond Oekraïne, het Midden-Oosten en Noord-Afrika dragen bij aan de groeivertraging. De groeiversnelling in de geavanceerde economieën, die wordt geleid door de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk, wordt gaandeweg breder en sterker ondersteund in de meeste lidstaten van de Europese Unie.

De lagere groei van de wereldeconomie in 2015 weerspiegelt zich sterk in de wereldhandel. Het volume van de wereldgoederenhandel is onverwacht gedaald in de eerste helft van dit jaar (zie figuur 2.1). [13] De daling is vooral het gevolg van een flinke krimp van de handel van China, maar de goederenhandel van veel economieën in Azië, het Midden-Oosten, Afrika, Latijns-Amerika en van de landen in de voormalige Sovjet-Unie neemt ook af. De toename van de handel van geavanceerde economieën biedt onvoldoende tegenwicht. Deze krimp van de wereldhandel lijkt samen te hangen met de daling van olie- en grondstoffenprijzen waardoor de groei in opkomende economieën vertraagt. De afname van de wereldhandel wordt als tijdelijk beschouwd; neerwaartse aanpassing van de wereldmarktprijzen zal de invoervraag – vooral die van geavanceerde economieën - weer doen toenemen.

Voor volgend jaar wordt de groei van de wereldhandel geraamd op 5,1%, tegenover 1,3% dit jaar. Aansterkende groei in de geavanceerde economieën en herstel van de bbp-groei in opkomende economieën zullen de wereldhandel weer doen opveren. Ook op langere termijn lijken de ontwikkelingen positief. De lage groei van de wereldhandel sinds de Grote Recessie is vooral toe te schrijven aan de zwakke vraag als gevolg van de noodzaak om de balansen te versterken en de overheidstekorten en -schulden terug te brengen.[14] Aan deze zwakke vraag komt echter langzaam een einde. Als de naweeën van de Grote Recessie eenmaal achter de rug zijn, kan de wereldhandelsgroei weer terugkeren naar de meer uitbundige niveaus van weleer. De opleving van de wereldhandel in de centrale projectie spoort met deze visie.

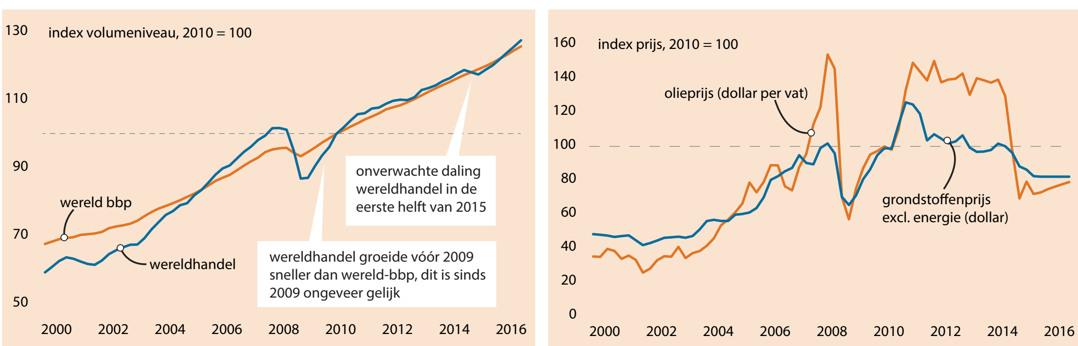
[13] De feitelijke ontwikkelingen in het buitenlandbeeld zijn gebaseerd op realisaties, die beschikbaar waren op 27 juli 2015.
[14] Deze zwakke vraag in de Europese Unie verklaart bijvoorbeeld de magere ontwikkeling van de handel binnen de Europese Unie die goed is voor 30% van de totale wereldhandel.

Een alternatieve visie[15] wijt de relatieve stagnatie van de wereldhandel sinds de Grote Recessie (zie figuur 2.1) aan het feit dat de mondialisering van de productie volgroeid zou zijn. In deze visie leidde de integratie van China en Oost-Europa in de wereldeconomie en de onstuimige opbloei van internationale waardeketens tot structureel hogere handelsgroei van midden jaren tachtig tot midden jaren 2000. Nu integratie en mondialisering van de productie voltooid zijn, zou de groei structureel lager komen te liggen. De alternatieve visie houdt een neerwaarts risico in voor de centrale raming.

Het kader met onzekerheidsvarianten in hoofdstuk 1 illustreert de effecten van een tegenvallende wereldhandelsgroei. Door de krimp van de wereldgoederenhandel in de eerste helft van dit jaar en de onzekere economische ontwikkeling van China zou de wereldhandelsgroei geringer kunnen zijn dan in de raming is verondersteld. De tegenvaller kan ook in verband staan met weggevallen structurele impulsen, waardoor ook op langere termijn de groei van de wereldhandel relatief laag zal blijven. Mocht de wereldhandelsgroei in 2016 2% lager zijn dan in de raming, dan vertraagt de Nederlandse bbp-groei volgend jaar met 0,5%-punt.

De prijs van olie is aanzienlijk gedaald en ook de grondstoffenmarkten staan onder druk (zie figuur 2.1). De reden hiervoor is een aanbodoverschot dat op de oliemarkt vooral het gevolg is van aanbodfactoren, zoals: de overvloedige productie van schalieolie in de Verenigde Staten, de weigering van Saoedi-Arabië om de rol van *swing producer* te blijven spelen en de beoogde opheffing van de internationale sancties tegen Iran. De dalende prijzen van olie en grondstoffen geven een positieve impuls aan de handel van geavanceerde economieën en dempen de inflatie.

Figuur 2.1 Gestage groei wereld-bbp en tijdelijke krimp wereldgoederenhandel (links), prijsdalingen voor grond- en brandstoffen (rechts)

Bron: OESO, IMF, HWWI, CPB (link).

Europa

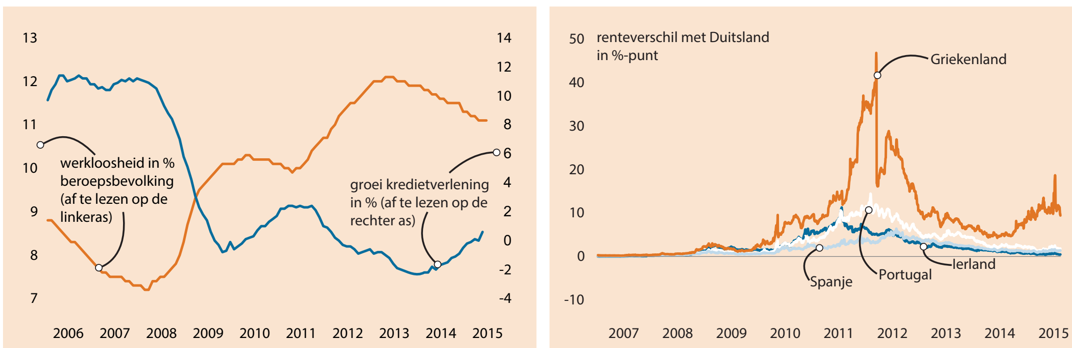
Voor dit jaar wordt in het eurogebied een bbp-groei verwacht van 1,3% en voor volgend jaar van 1,9%. In het eurogebied is het consumentenvertrouwen sinds de Grote Recessie niet eerder zo groot geweest en ook het producentenvertrouwen is relatief hoog. Sinds medio

---

[15] Voor een overzicht van het debat over de *Global Trade Slowdown* zie Hoekman, B. (ed.), 2015, The Global Trade Slowdown: A New Normal?, CEPR (link).

2013 daalt het werkloosheidspercentage langzaam en geleidelijk – al is het met 11,1% nog steeds hoog – en sinds maart 2015 neemt de kredietverlening aan bedrijven en gezinnen weer toe, na jaren van krimp (zie figuur 2.2). De groeiverwachtingen voor de EU als geheel zijn hoger, dankzij betere groeivooruitzichten in het Verenigd Koninkrijk, Zweden en de meeste landen in Oost-Europa. Onzekerheid over de uitslag van het Britse referendum over uittreding uit de Europese Unie heeft wel een neerwaarts effect op de bbp-groei van het Verenigd Koninkrijk door uitstel van investeringen en duurzame consumptie. Mochten de Britten besluiten om uit de Europese Unie te stappen, dan zijn de gevolgen voor de Nederlandse economie relatief groot (zie kader).

Figuur 2.2 Eurogebied: werkloosheid daalt en kredietverlening neemt toe (links), dreigende Grexit leidt niet tot besmetting (renteverschil met Duitsland) (rechts)

Bron: Eurostat, ECB, Datastream (link).

De aansterkende en breed gedragen groei in het eurogebied krijgt stevige rugwind van de depreciatie van de euro ten opzichte van de dollar en de lagere grond- en brandstoffenprijzen. De euro is dit jaar met 17,3% gedeprecieerd ten opzichte van de dollar. Ondanks de daling van de euro is de prijs van olie ook in euro's afgenomen door de forsere daling van de olieprijs (-42,2% in dollars, -30,1% in euro's). De prijs van grondstoffen exclusief energie is slechts licht gestegen (-14,5% in dollars, +3,4% in euro's). De kerninflatie (de prijsstijging exclusief energie en onbewerkte voedingsmiddelen) in het eurogebied bedroeg in augustus 0,9%. [16] Met het programma van kwantitatieve verruiming van de ECB is de inflatieverwachting toegenomen.[17] De consensus is dat het programma van monetaire verruiming en de daardoor veroorzaakte depreciatie van de euro voor een geleidelijke toename van de inflatie zullen zorgen. Volgens het *ECB survey of professional forecasters* wordt voor de inflatie dit jaar een kleine plus verwacht (0,2%), oplopend naar 1,3% volgend jaar en naar 1,9% over vijf jaar (vijf jaar vooruit).

---

[16] Bron: Eurostat Flash Estimate, 31 augustus 2015.

[17] Om prijsdaling in het eurogebied tegen te gaan en de inflatie terug te brengen naar de doelstelling van dicht bij, maar beneden de 2%, is de ECB in maart gestart met een programma van kwantitatieve verruiming. In de periode maart - juli kocht de ECB gemiddeld voor ruim 61 mld euro per maand aan waardepapier. Het grootste deel hiervan (ruim 51 mld euro) betrof overheidsobligaties.

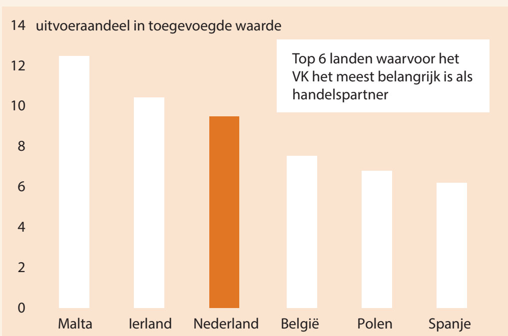
Stapt het VK uit de Europese Unie? Wat betekent dit voor Nederland?

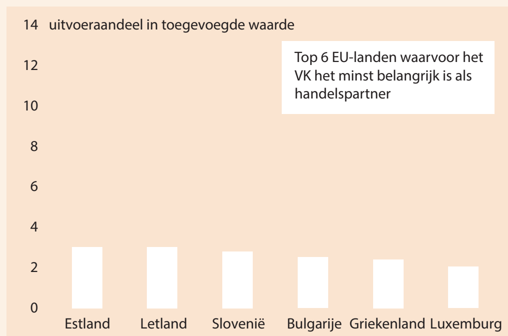
Het Verenigd Koninkrijk (VK) is een belangrijke partner van Nederland in de Europese Unie (EU), economisch en beleidsmatig. Mogelijk al volgend jaar, maar uiterlijk eind 2017 komt er in het VK evenwel een bindend referendum over het lidmaatschap van de EU. Vóór die tijd wil de Britse regering met de andere lidstaten heronderhandelen over de relatie tussen het VK en de EU. Daarbij staan het terughalen van bevoegdheden van 'Brussel' naar het nationale niveau en het beperken van migratie centraal. De uitkomst van zowel de heronderhandelingen, als van het referendum is onzeker.

De langetermijngevolgen van een 'Brexit' zijn voor het VK met grote onzekerheid omgeven, maar kunnen fors zijn. Mocht het tot uittreden komen, dan hangen de economische gevolgen in sterke mate af van het bereikte uittredingsakkoord. Daarbij zal voor het VK sprake zijn van een uitruil tussen de mate van toegang tot de interne markt en de mate van vrijwaring van EU-regulering en -wetgeving. Een studie van de London School of Economics geeft aan dat de gevolgen via verminderde handel en de daaraan verbonden rem op specialisatie de groei in het VK met 2,2–9,5% bbp kan remmen.(a) Andere studies zien vooral kansen door extra handel met de rest van de wereld en door minder regulering.(b)

De gevolgen voor Nederland van een Brexit zijn ook onzeker. Er lijken drie belangrijke kanalen te zijn: handel, relocatie van directe buitenlandse investeringen en het verlies van een marktgeoriënteerde partner in Brussel. Handelsbelemmeringen hebben een negatief effect op de handel in goederen en diensten en daarmee op de productiviteit en de economische groei. Een eventueel uittreden van het VK uit de EU treft Nederland sterker dan de meeste andere lidstaten. Het VK is een van de belangrijkste handelspartners van Nederland, met een uitvoeraandeel van 9,5% in termen van toegevoegde waarde (zie figuur). Elk procent vertraging van de economische groei in het VK doet de bijdrage van de uitvoer aan het Nederlandse bbp afnemen met 0,1%.

Het Verenigd Koninkrijk is belangrijke handelspartner voor Nederland

Bron: eigen berekeningen van uitvoeraandelen in toegevoegde waarde naar het VK in 2011 met de World Input Output Database (link).

Een belangrijke factor voor directe investeringen in het VK is de toegang tot de interne markt. Indien deze bij een Brexit wordt beperkt, zullen directe investeringen waarschijnlijk verschuiven van het VK naar de andere lidstaten. Dat geldt met name voor directe investeringen van ondernemingen, zoals financiële instellingen, die het VK gebruiken als basis voor hun Europese activiteiten.(c) Deze verschuiving van directe investeringen kan positief uitpakken voor de Nederlandse economie.

Nederland heeft evenals het VK veel te winnen bij een open economisch beleid. Door een Brexit verliest Nederland een belangrijke bondgenoot binnen de EU bij discussies over het EU-budget en marktgeoriënteerde hervormingen.(d)

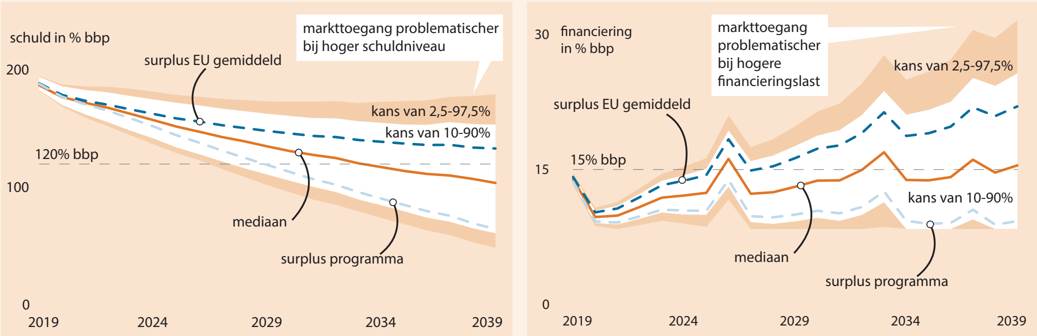
(a) Ottaviano, G.I.P., J.P. Pessoa, T. Sampson en J. Van Reenen, 2014, Brexit or Fixit?, The Trade and Welfare Effects of Leaving the European Union, CEP Paper 16 (link).
(b) Booth, S., C. Howarth, M. Persson, R. Ruparel en P. Swidlicki, 2015, What if...? The Consequences, challenges & opportunities facing Britain outside EU, Open Europe Report 03/2015 (link).
(c) Standard & Poor's Rating Services, 2015, Brexit risk for the UK and its financial services sector: it's complicated (link).
(d) Möller, A. and T. Oliver, 2014, The United Kingdom and the European Union; What would a "Brexit" mean for the EU and other States around the World?, DGAP-analyse 16 (link).

Verdere afspraken over Griekse schuld waarschijnlijk nodig

Kan Griekenland na het derde steunpakket op eigen kracht in zijn toekomstige financieringsbehoefte voorzien? Tot 2018 is in de Griekse financieringsbehoefte voorzien door dit steunpakket. Griekenland kan op eigen kracht in zijn financieringsbehoefte voorzien als financiers bereid zijn aan Griekenland te lenen tegen een rente die het land ook op termijn kan betalen. Als risico's dat Griekenland zijn verplichtingen jegens deze financiers niet nakomt substantieel zijn, zijn financiers daar niet toe bereid. Dat lijkt het geval en daarom zijn verdere afspraken waarschijnlijk nodig.

Deze risico's worden in kaart gebracht met een simulatie van het Griekse schuldniveau en de financieringsbehoefte (a). Startpunt van de simulatie is de situatie in 2018 zoals afgesproken tussen Griekenland en de instanties (hierna: het programma) (b,c). Vanaf 2018 maakt de simulatie aannames over het Griekse primaire begrotingsoverschot, de marktrentes en de economische groei. De analyse wijkt op drie punten af van het programma. Er worden voorzichtigere veronderstellingen gehanteerd op lange termijn: lagere verwachte privatiseringsopbrengsten (500 mln per jaar, conform IMF (e, p4), tot en met 2038 in plaats van 43 mld in 30 jaar), een lager primair begrotingsoverschot (1,75% bbp, het midden tussen het gemiddelde in de afgelopen twintig jaar van lidstaten van de Europese Unie van 0% bbp en de surplusdoelstelling van 3,5% bbp van het programma) en een iets lagere groeiveronderstelling op de lange termijn (1,5% per jaar, conform IMF, in plaats van 1,75%). Daarnaast maakt de simulatie onzekerheden rond het centrale pad zichtbaar. Juist als de overheidsfinanciën scherp aan de wind varen, kunnen economische tegenvallers tot een ongunstige (rente-)dynamiek leiden. Door de verdeling rond het centrale pad mee te nemen, wordt ook het risico voor financiers op een stijgend schuldniveau en financieringsbehoefte inzichtelijk.

Griekse schuld daalt in basispad, maar kans op toename substantieel

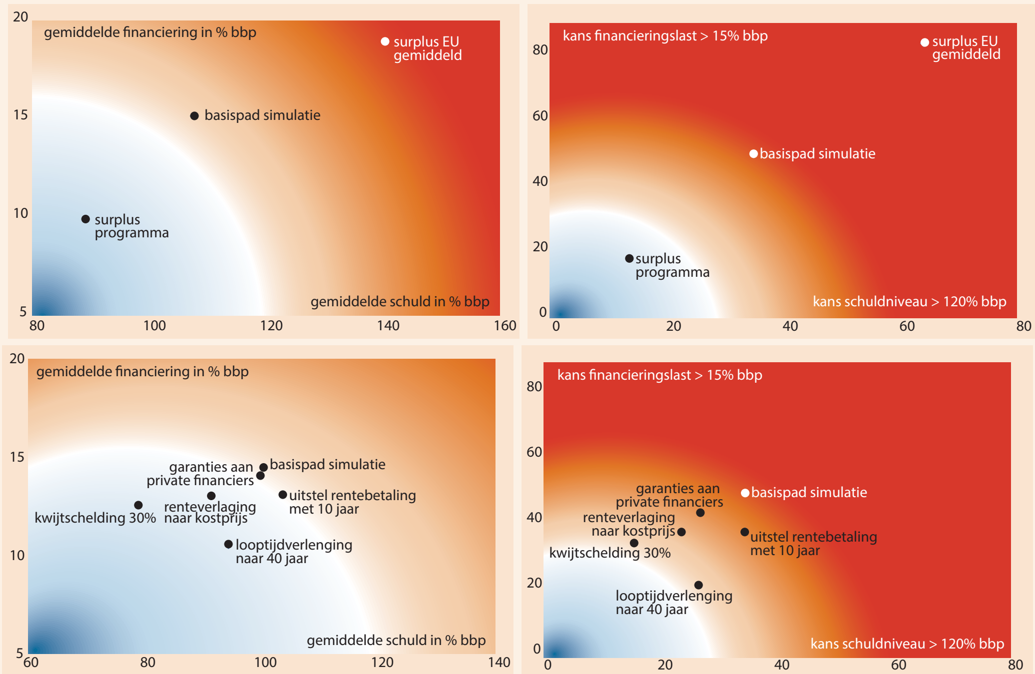
Stippellijnen lichten de schuldontwikkeling en de financieringslastontwikkeling uit onder de surplusdoelstelling van het programma (lichtblauw) en het gemiddelde historische surplus van de EU (donkerblauw).

Hoewel het Griekse schuldniveau in het basispad van de simulatie gemiddeld genomen daalt en de financieringslast stabiliseert, is Griekenland niet klaar om in 2018 naar de markt te gaan. De kans op een schuldencrisis met verliezen voor private partijen blijft substantieel zolang de schuldratio en financieringslast hoog kunnen blijven. In het basispad van de simulatie daalt de schuldratio (de oranje lijn in de linkerfiguur) vanaf 2018 gemiddeld genomen en is ze op termijn lager dan 120% bbp (de hulplijn). De financieringslast in het basispad (de oranje lijn in de rechterfiguur) is in het eerste decennium beperkt, waarna ze gemiddeld rond de 15% van het bbp (de hulplijn) komt te liggen. De hulplijnen zijn op een schuldniveau van 120% bbp en een financieringslast van 15% bbp gelegd omdat deze niveaus in de programma's voor Griekenland als ankerpunt dienen. Boven deze niveaus wordt markttoegang problematisch. De witte en lichtoranje vlakken geven een waarschijnlijkheid weer op basis van historische gegevens voor de verdeling van primair surplus, de risicopremie en economische groei. Onder deze veronderstellingen is de kans 34% dat het schuldniveau boven 120% bbp ligt na twintig jaar (in 2038) en 48% dat de financieringslast boven 15% bbp ligt tussen 2028 en 2038.

Dit najaar spreken de instituties verder met Griekenland over schuldverlichting. Het belangrijkste doel is ervoor te zorgen dat Griekenland op eigen benen kan staan. Hiertoe moet de kans dat de schuld ondanks alles onder slechte omstandigheden toch fors toeneemt, worden beperkt. Van cruciaal belang is het surplus op langere termijn; de figuren op de volgende pagina benadrukken hoe gevoelig het schuldniveau en de financieringslast hiervoor zijn. De linkerfiguur geeft de gemiddelde financieringslast en de gemiddelde schuldenlast in 2038 en het rechterfiguur geeft de kans weer dat de financieringslast groter is dan 15% bbp en de schuldenlast groter is dan 120% bbp. Onder de veronderstellingen van het programma zien beide er beter uit, maar bij het historisch EU-gemiddelde surplus slechter.

Verdere afspraken over Griekse schuld waarschijnlijk nodig (vervolg)

Gemiddelde schuldniveau en financieringslast (links) en kans dat schuldniveau > 120% bbp en financieringslast > 15% bbp in 2038 in simulatie (rechts)

De achtergrondkleur geeft de financierbaarheid op lange termijn van de Griekse schuld weer en loopt van blauw (veilig) via wit naar rood (zeer risicovol). Voor gemiddelden is een grens van 15% bbp voor de financieringslast gebruikt en 120% bbp voor het schuldniveau. Voor de kans op overschrijding van deze grens is 28% gekozen. Bij een gemiddeld verlies bij herstructurering boven deze grens komt dit overeen met een risicopremie die voor Griekenland nog te financieren is.

Vier alternatieven om de huidige Griekse schulden aan de Europese instituties te verlagen liggen voor de hand. Ten eerste kunnen vorderingen op Griekenland worden kwijtgescholden. Een kwijtschelding verlaagt het gemiddelde schuldniveau, de financieringslast en de kans dat beide fors hoger uitkomen, substantieel. Ten tweede kunnen de rentes waartegen Griekenland leent worden verlaagd naar de kostprijs voor de schuldeisers. Dit heeft het grootste effect in de eerste paar jaar als de Griekse leningen bij hen groot zijn. Ook dit pakt gunstig uit voor de financierbaarheid van de Griekse schuld, maar in mindere mate dan een kwijtschelding. Ten derde kunnen de looptijden van de leningen worden verlengd. Dit heeft later effect op het schuldniveau dan een renteverlaging, maar is op termijn wel vergelijkbaar met een renteverlaging. Het effect op de financieringslast is gunstiger dan een renteverlaging en de kans dat deze hoger uitkomt, lager. Ten vierde is uitstel verlenen van rentebetalingen mogelijk. Dit verkleint met name de financieringslast. Tot slot kunnen de Europese instituties garanties afgeven aan private financiers. Daarmee neemt de kans dat het schuldniveau en de financieringslast hoger uitvallen, af.

Om dezelfde uitkomsten te hebben in het basispad van de simulatie als in het basispad van het programma, moeten verschillende maatregelen worden gecombineerd, of moet de kwijtschelding forser zijn. In feite is schuldverlichting wat betreft financierbaarheid een alternatief voor hogere surplussen op termijn. Daarnaast ligt er voor beleidsmakers een balans tussen het in stand houden van de prikkel tot hervormen en het definitief oplossen van het schuldenprobleem. Uitstel van schuldverlichting houdt de druk om te hervormen hoog, maar schept geen ruimte voor de groei en investeringen die financiers wensen, terwijl snelle schuldverlichting ruimte schept, maar ook de druk om te hervormen van de ketel haalt met mogelijk negatieve effecten voor het begrotingsbeleid op langere termijn.

(a) Lukkezen, J., 2015, Analyse financierbaarheid Griekse publieke schuld; tentatieve uitkomsten, CPB Achtergronddocument 15 september 2015 (link).
(b) Europese Commissie, 2015, Assessment of Greece's financing needs, 10 juli 2015 (link).
(c) Europese Commissie, 2015, Debt sustainability analysis, 10 juli 2015 (link).
(d) IMF, 2015, Preliminary Draft Debt Sustainability Analysis, IMF Country Report No. 15/165, 26 juni 2015 (beschikbaar gemaakt op 2 juli), [link] en update van 14 juli (link).

Het gevaar van internationale besmetting is sinds 2012 aanzienlijk verminderd. In de roerige periode die voorafging aan het akkoord over een derde reddingspakket van 86 mld euro van Griekenland met de crediteuren op 11 augustus 2015, vertoonden de Portugese, Ierse en Spaanse renteverschillen met Duitsland relatief weinig beweging (zie figuur 2.2). Daarmee lijkt de kans dat tegenvallende ontwikkelingen in Griekenland tot een nieuwe, brede overheidsschuldencrisis in het eurogebied zullen leiden, kleiner, al kan een nieuwe vertrouwenscrisis niet worden uitgesloten. Het jongste reddingspakket zal voor een groot deel worden gebruikt voor aflossing van bestaande schulden. Het blijft de vraag of het huidige programma voldoende is om de Griekse schuld wel houdbaar te maken (zie kader).

Nederland

De voor Nederland relevante wereldhandel zal zich iets gunstiger ontwikkelen dan de totale wereldhandel, doordat tegenover de afzwakkende groei in de opkomende economieën een naar verwachting aantrekkende groei staat in de geavanceerde economieën. De krimp van de wereldhandel in de eerste helft van dit jaar treft ook de relevante wereldhandel die dit jaar minder toeneemt dan vorig jaar. De groeiraming voor dit jaar is 2,8% en voor volgend jaar 5,4% (zie tabel 2.1).

Tabel 2.1 Internationale kerngegevens

	2011	2012	2013	2014	2015	2016
	mutaties per jaar in %					
Volumes						
Bbp wereld	4,2	3,4	3,4	3,6	3,2	3,7
- Eurogebied	1,7	-0,8	-0,4	0,9	1,3	1,9
- Verenigde Staten	1,6	2,3	2,2	2,4	2,2	2,8
- Japan	-0,4	1,7	1,6	-0,2	1,2	1,4
- China	9,5	7,7	7,8	7,6	6,8	6,3
Wereldhandelsvolume goederen en diensten	6,3	2,7	2,9	3,8	1,3	5,1
Relevante wereldhandel goederen en diensten	5,7	1,4	2,2	3,9	2,8	5,4
Prijzen						
Wereldhandelsprijzen (dollar)						
- Grondstoffen exclusief energie	17,0	-12,2	-4,1	-0,9	-14,5	-3,2
- Energie	37,6	1,8	-2,6	-8,9	-42,2	5,0
Invoerprijs goederen exclusief energie (euro)	3,5	1,4	0,0	-1,2	2,6	1,6
Concurrentenprijs (euro) (a)	0,7	5,3	-3,2	-1,3	7,5	0,7
	niveaus					
Overig						
Eurokoers (dollar per euro)	1,39	1,28	1,34	1,33	1,10	1,09
Olieprijs (dollar per barrel)	111,3	111,7	108,7	99,0	57,2	60,1
Lange rente Duitsland (%)	2,6	1,6	1,6	1,2	0,6	0,7

(a) Goederen en diensten excl. grond- en brandstoffen.

Vanwege de depreciatie van de euro neemt de invoerprijs van goederen exclusief energie dit jaar toe met 2,6%, terwijl voor volgend jaar een prijsstijging van 1,6% wordt geraamd. De concurrentenprijs stijgt dit jaar fors (7,5%) en volgend jaar nauwelijks (0,7%). De

Nederlandse uitvoer ondervindt dus steun van de eurodepreciatie. De concurrentenprijs is gevoelig voor wisselkoersfluctuaties, die in deze ramingsperiode relatief groot zijn.[18] Hiermee wordt de betekenis van de omvang van de concurrentenprijsstijging voor dit jaar enigszins genuanceerd.

Risico's

Bij het wereldwijde beeld overheersen de neerwaartse risico's: een mogelijk harde landing van de Chinese economie, een lagere groei van het wereldwijde bbp als mogelijk neveneffect van de normalisering van monetair beleid in de Verenigde Staten, en sterk toenemende volatiliteit op de financiële markten in samenhang met bovenstaande risico's, of als gevolg van oplopende geopolitieke spanningen. Deze risico's hebben afzonderlijk een beperkt effect voor Nederland, dat kan oplopen tot 0,3%-punt bbp. Sterk toenemende volatiliteit kan samengaan met onzekerheid rond China –zoals recentelijk na de devaluatie van de renminbi– of met verrassingen vanwege het monetaire beleid of vanwege geopolitieke acties. Het effect ervan treedt maar één keer op - de risico's kunnen dus niet worden gestapeld. De belangrijkste onzekerheid blijft de ontwikkeling van de wereldhandel vanwege de krimp in de eerste helft van dit jaar, een verder afkoelende Chinese economie of weggevallen mondialiseringsimpulsen. Een 2%-punt lagere groei van de wereldhandel volgend jaar zou de groei in 2016 doen vertragen met 0,5%-punt bbp. [19]

Tabel 2.2 Top-10 handelspartners in 2011

	Uitvoeraandeel naar directe partner	%	Uitvoeraandeel naar finale bestemming	%	Uitvoeraandeel toegevoegde waarde naar finale bestemming	%
1	Duitsland	19,4	Duitsland	15,6	Duitsland	13,9
2	België	11,8	Verenigd Koninkrijk	9,3	Verenigd Koninkrijk	9,5
3	Verenigd Koninkrijk	9,7	Verenigde Staten	8,3	Verenigde Staten	8,6
4	Frankrijk	6,2	Frankrijk	6,6	China	6,2
5	Verenigde Staten	5,8	China	5,6	Frankrijk	6,2
6	Italië	5,6	Italië	5,5	Italië	5,8
7	China	4,6	België	5,4	België	5,2
8	Spanje	3,8	Spanje	3,9	Spanje	4,0
9	Denemarken	2,1	Rusland	1,7	Rusland	1,7
10	Zweden	1,7	Zweden	1,6	Zweden	1,6
	Totaal top-10	70,7	Totaal top-10	63,6	Totaal top-10	62,6

Bron: World Input Output Database (link), bewerking CPB.

China wordt geconfronteerd met een combinatie van structurele aanpassing naar consumptiegedreven groei en een conjuncturele neergang als gevolg van overkreditering, overcapaciteit in de industrie en gesprongen zeepbellen op aandelen- en vastgoedmarkten. Een beduidend lagere dan de nu geraamde groei is niet onwaarschijnlijk en hiervan zullen vooral de opkomende economieën, Australië, Japan en exporteurs van grond- en brandstoffen de dupe worden. Een harde landing van China zal door vraaguitval direct en

[18] De concurrentenprijs wordt berekend als het gewogen gemiddelde van de uitvoerprijs van concurrenten op buitenlandse afzetmarkten, waarbij de gewichten onze uitvoeraandelen zijn.
[19] Zie kader met onzekerheidsvarianten in hoofdstuk 1.

indirect invloed hebben op onze uitvoer. Een NiGEM-variant laat bij een halvering van de groei van de Chinese binnenlandse bestedingen (-4%-punt) een daling zien van de voor Nederland relevante wereldhandel met 0,4%-punt dit jaar en 0,9%-punt volgend jaar. Dat komt overeen met een groeivertraging dit jaar met 0,1%-punt bbp en volgend jaar met 0,3%-punt bbp.

Sinds de eeuwwisseling is de directe uitvoer naar China sterk toegenomen. Zo is het aandeel van de directe uitvoer van goederen en diensten naar China in onze totale uitvoer gestegen van 1% in 2000 naar ruim 4,6% in 2011.[20] Via internationale waardeketens wordt een nog groter aandeel van onze uitvoer uiteindelijk in China afgezet (zie tabel 2.1). De uitvoer naar China als finale bestemming bevat relatief weinig invoer; er wordt dus relatief veel mee verdiend. Hierdoor bereikt China de vierde positie op de uitvoerranglijst in termen van toegevoegde waarde naar finale bestemming. Toch wordt Nederland direct maar licht geraakt door een harde landing van China. Bij een halvering van de groei van de Chinese binnenlandse bestedingen nemen onze uitvoerverdiensten af met 0,2%-punt. De bijdrage van de uitvoer aan het bbp is ongeveer 30%. Het directe handelseffect komt dus overeen met een groeivertraging van het bbp van 0,1%-punt. Ondanks het sterk toegenomen belang van China als bestemming voor onze uitvoer, lijkt een zware groeivertraging in China Nederland vooral indirect te raken, doordat de invoervraag van andere - met name opkomende - landen die voor hun groei afhankelijk zijn van de export naar China, erdoor zal dalen.

De normalisering van het monetaire beleid in de Verenigde Staten tempert in principe de bbp-groei daar en kan leiden tot een uitstroom van kapitaal uit de opkomende economieën, waar de groei dan ook vertraagt.

Toenemende volatiliteit op de financiële markten weerspiegelt onzekerheid en deze leidt tot uitstel van investeringen en duurzame consumptie-uitgaven met als gevolg een tijdelijke groeivertraging. Bij extreem grote onrust kan de vertraging oplopen tot 0,3% bbp over een periode van twaalf maanden.[21] Een harde landing van China kan gepaard gaan met sterk toenemende volatiliteit. Gezien de zorgvuldige communicatie van de monetaire autoriteiten in de Verenigde Staten en Europa over hun beleidslijnen valt extreem grote onrust bij de daadwerkelijke normalisering van de kwantitatieve verruiming niet te verwachten, tenzij de financiële markten zich toch laten verrassen. Oplaaiende spanningen rond Oekraïne zijn niet uit te sluiten en kunnen via het kanaal van toenemende volatiliteit op financiële markten tot groeivertraging leiden.

Terugkerende spanningen tussen Griekenland en zijn crediteuren zijn evenmin uitgesloten, maar van een nieuwe Griekse crisis zal de Nederlandse economie nauwelijks hinder ondervinden; Griekenland maakt maar 2% uit van het euro-bbp en een nieuwe overheidsschuldencrisis via besmetting in het eurogebied lijkt minder waarschijnlijk.

---

[20] De berekeningen zijn gemaakt met een wereldwijde input-outputtabel; de meest recente is van 2011; de bilaterale uitvoer in deze tabel verschilt enigszins van de waarnemingen in de handelsstatistiek van het CBS.
[21] Zie kader 'Onzekerheidsvarianten bij verdere escalatie Oekraïne-conflict' in *MEV2015*, p.14 (link).

2.2 De Nederlandse economie

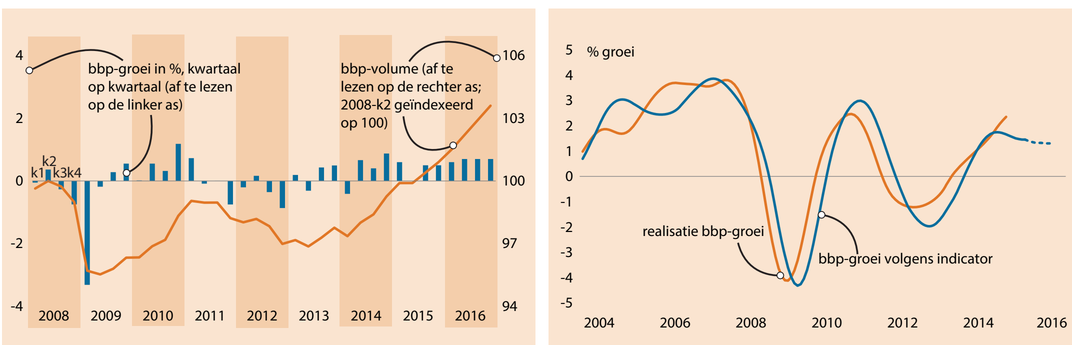
2.2.1 Hoofdpunten

Economie groeit over breed front, gesterkt door belastingverlaging

De Nederlandse economie groeit in 2015 met 2,0% en in 2016 met 2,4%. De groei ligt in beide jaren boven de potentiële groei[22]. Hierdoor wordt – ten opzichte van het trendmatige groeipad – een deel van de productiegroei ingehaald die tijdens de crisis verloren is gegaan. Eind 2016 ligt het bbp ongeveer 4% hoger dan vóór het uitbreken van de crisis in 2008 (figuur 2.3, links). De uitvoer blijft een belangrijke motor achter de bbp-groei, ondanks de krimpende gasuitvoer door het besluit om de gasproductie in het Groningenveld te verlagen. De grootste bijdrage aan de groei komt echter van de binnenlandse bestedingen, gesteund door reële loonstijgingen (mede door de lage inflatie), de aantrekkende woningmarkt en in 2016 het 5-miljard-pakket. Zonder het effect van de lagere gasproductie is de bbp-groei in 2015 en 2016 ongeveer gelijk. Voorlopende indicatoren, samengevat in de conjunctuur-indicator, ondersteunen de verwachting van een vlak groeipatroon (figuur 2.3, rechts).

De arbeidsmarkt herstelt voorzichtig. Waar de werkgelegenheid in de markt wel toeneemt, blijft deze bij de zorg en de overheid achter. Een toenemend arbeidsaanbod, mede als gevolg van het 5-miljard-pakket, zorgt ervoor dat de werkloosheid slechts licht daalt tot 6,7% in 2016. De inflatie blijft laag, vooral door de lage energieprijzen. Het contractloon stijgt mede daardoor ook niet hard.

Figuur 2.3 Bbp-groei vlak in raming (links); conjunctuurindicator ondersteunt dat beeld (rechts)

Bron: CBS (links) en eigen berekeningen (rechts) (link).

De raming gaat gepaard met diverse onzekerheden die vooral betrekking hebben op het buitenland (zie paragraaf 2.1). De Nederlandse economie kent zowel opwaartse als neerwaartse binnenlandse risico's. Gegeven de recente, gunstige ontwikkelingen op de Nederlandse woningmarkt behoort een sneller herstel tot de mogelijkheden, met positieve effecten op consumptie en investeringen als gevolg (zie kader 'Onzekere tijden voor wereldhandel en woningmarkt' in paragraaf 1.1).

[22] Zie Gelauff, G, D. Lanser, A. van der Horst en A. Elbourne, 2014, *Roads to recovery*, CPB Boek (link), page 145.

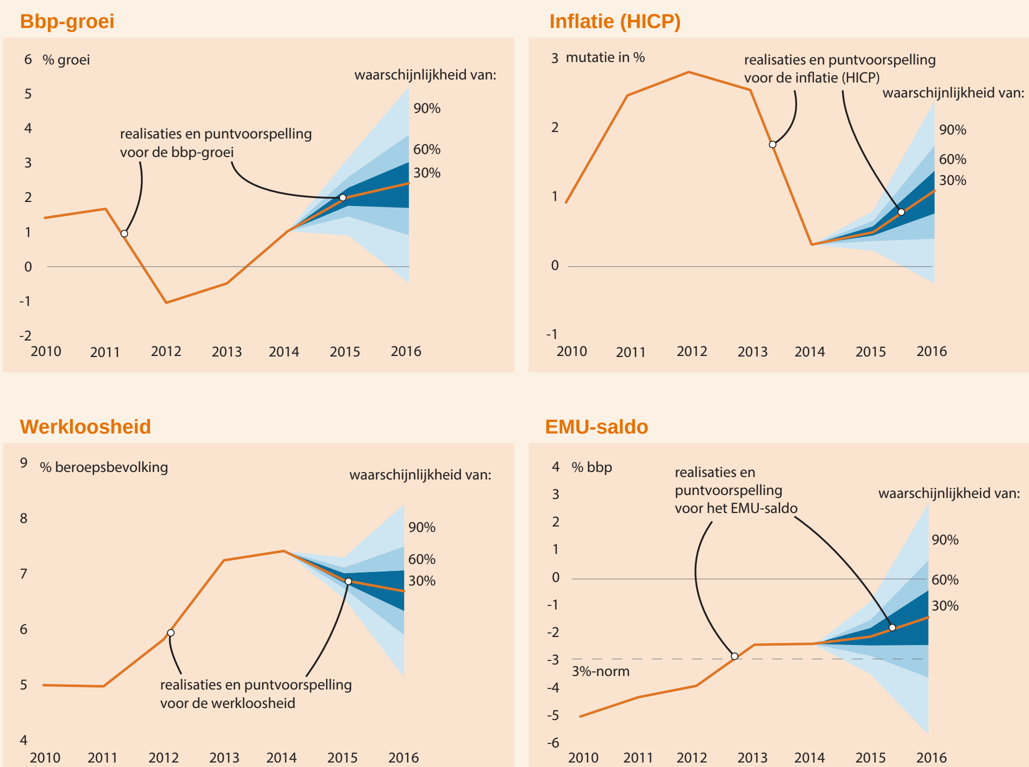
Onzekerheid rondom de raming (a)

De raming kent diverse onzekerheden, zowel in de raming van de internationale economie, de inschatting van de stand van de conjunctuur, als de doorwerking van binnenlandse en buitenlandse ontwikkelingen op de Nederlandse economie. Twee specifieke onzekerheden met betrekking tot de wereldhandel en de huizenmarkt – en hun doorwerking op bbp-groei, inflatie, werkloosheid en EMU-saldo - staan beschreven in paragraaf 1.1 en onzekerheden uit het buitenland zijn beschreven in paragraaf 2.1. Onderstaande figuren maken een breder palet van onzekerheden zichtbaar met fan charts rondom de puntvoorspelling voor de bbp-groei, HICP-inflatie, werkloosheid en het feitelijk EMU-saldo. De dikgedrukte lijn betreft de realisaties (2010-2014) en de puntvoorspellingen voor 2015 en 2016. Rondom het centrale pad wordt een waaier van betrouwbaarheidsintervallen getoond:

- 30% betrouwbaarheidsinterval dat loopt van het 35e tot en met het 65e percentiel, donkerblauw gebied,
- 60% betrouwbaarheidsinterval dat loopt van het 20e tot en met het 80e percentiel, donkerblauw + blauw gebied,
- 90% betrouwbaarheidsinterval dat loopt van het 5e tot en met het 95e percentiel, donkerblauw + blauw + lichtblauw gebied.

De kans is dus 30% dat de uitkomst in het donkerblauwe gebied uitkomt en de kans is 10% dat de uitkomst buiten de waaier valt. Met andere woorden, de waaier is een grafische weergave van de waarschijnlijkheid van de verschillende uitkomsten. De dikgedrukte lijn geeft de meest waarschijnlijke uitkomst weer en uitkomsten zijn waarschijnlijker naarmate ze dichter bij de dikgedrukte lijn liggen.

Onzekerheid rondom de raming geïllustreerd met fan charts

Bron: CBS, eigen berekeningen (link).
(a) Zie voor een toelichting Wind, J. de, K. Grabska en D. Lanser, 2015, Onzekerheid rondom CPB-ramingen, in kaart gebracht met fan charts, CPB Achtergronddocument (link).

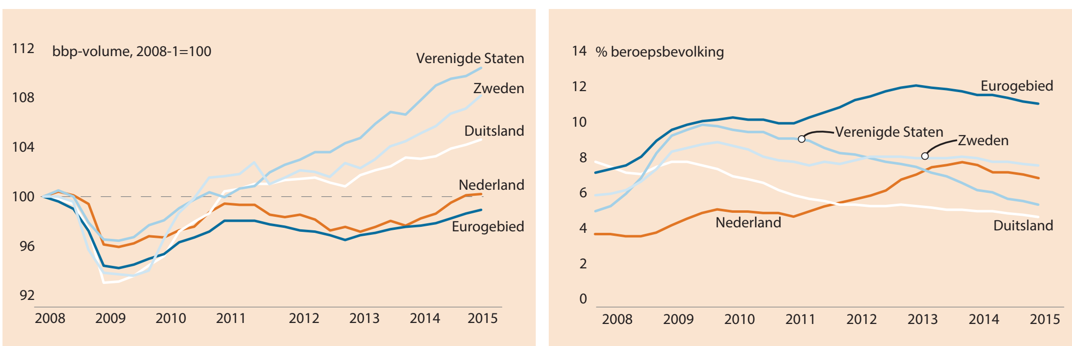
Op de arbeidsmarkt is de ontwikkeling van de werkgelegenheid onzeker. Enerzijds is het mogelijk dat bedrijven hun productiviteit eerst verder herstellen voordat ze nieuwe mensen aannemen. Anderzijds is de productiviteitsgroei in 2014 en 2015 al hoger dan potentieel en hebben veel bedrijven de financiële ruimte om extra personeel aan te nemen.[23] Los van deze specifieke risico's wordt in het kader 'Onzekerheid rondom de raming' de reguliere ramingsonzekerheid geïllustreerd met fan charts met behulp van historische ramingsfouten.

De Nederlandse economie maakt inhaalslag ten opzichte van de rest van het eurogebied

De bbp-groei in Nederland is in 2015 en 2016 hoger dan gemiddeld in het eurogebied: 2,0% en 2,4% tegen 1,3% en 1,9%. Dit is een voortzetting van de trend die begin 2014 is ingezet. De Nederlandse bbp-groei bleef sinds 2011 duidelijk achter bij landen als Duitsland en Zweden (figuur 2.4, links) en gaat gelijk op met het gemiddelde van het eurogebied, maar nu volgt een inhaalslag. In 2015 profiteert Nederland als kleine open economie van de lage wisselkoers. Daarnaast zitten vooral Zuid-Europese landen in onrustiger economisch vaarwater dan Nederland. De Amerikaanse economie groeit in de ramingsjaren iets harder dan de Nederlandse, wat de afgelopen jaren ook al het geval was.

Het herstel op de Nederlandse arbeidsmarkt blijft de laatste jaren achter bij het Europese gemiddelde. De werkloosheid steeg nog door tot en met het eerste kwartaal van 2014 (figuur 2.4, rechts), terwijl de piek in de meeste andere Europese landen in 2013 al was bereikt. In Zweden en Duitsland was zelfs niet of nauwelijks sprake van een toename. De voorziene daling van de Nederlandse werkloosheid in 2015 en 2016 met 0,7%-punt is kleiner dan wat de Europese Commissie, het IMF en de OESO verwachten voor het eurogebied als geheel (1,0-1,1%).[24] Een mogelijke oorzaak is dat de Nederlandse economie later herstelde van de crisis dan die van de rest van Europa en dat de arbeidsmarkt er achteraan hobbelt. Overigens is het werkloosheidsniveau in Nederland nog wel steeds lager dan in het eurogebied als geheel.

Figuur 2.4 Nederland maakt inhaalslag bij bbp-groei (links), maar daling werkloosheid blijft nog achter (rechts)

Bron: Eurostat, OESO (link).

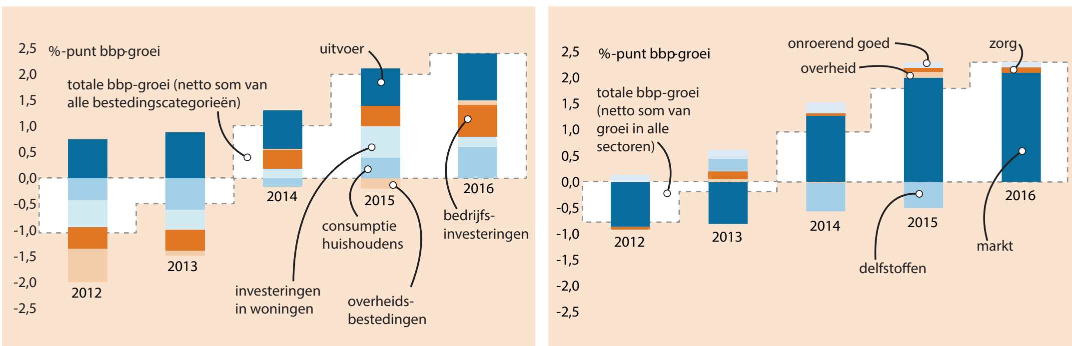
---

[23] Die valt bijvoorbeeld af te leiden uit de positieve ontwikkeling van de vacature-indicator van het CBS (link).
[24] Zie de ramingen van de Europese Commissie (mei 2015, link), het IMF (april 2015, link) en de OESO (juni 2015, link).

2.2.2 Economie groeit over breed front

De economie groeit in beide jaren over een breed front. Alle bestedingscategorieën dragen bij aan de bbp-groei, met uitzondering van de overheidsbestedingen in 2015 (figuur 2.5 links). In beide jaren dragen de binnenlandse bestedingen voor het eerst sinds jaren meer bij aan de economische groei dan de uitvoer. Een sterke groei van de investeringen in woningen stuwt de bbp-groei in 2015 op. In beide jaren groeit de consumptie van huishoudens onder invloed van een hoger reëel beschikbaar inkomen door de lage inflatie en in 2016 door de lastenverlichting uit het 5-miljard-pakket. De investeringen in vaste activa groeien onder invloed van de hogere productie in de markt. Toch blijft ook de uitvoer een belangrijke motor achter de groei, gesterkt door de gunstige wisselkoers en in 2016 de aantrekkende wereldhandel.

Figuur 2.5 Alle bestedingscategorieën dragen bij aan groei (links) (a), lagere gaswinning drukt de groei (rechts)

(a) De bijdrage van de overheidsbestedingen aan de bbp-groei betreft alleen de directe bestedingseffecten van de uitgaven via consumptie en investeringen van de overheid. De effecten van andere overheidsuitgaven, waaronder inkomensoverdrachten en subsidies, kunnen een bijdrage aan de groei hebben via de bestedingen van huishoudens en bedrijven. Dit laatste geldt ook voor belastingen.

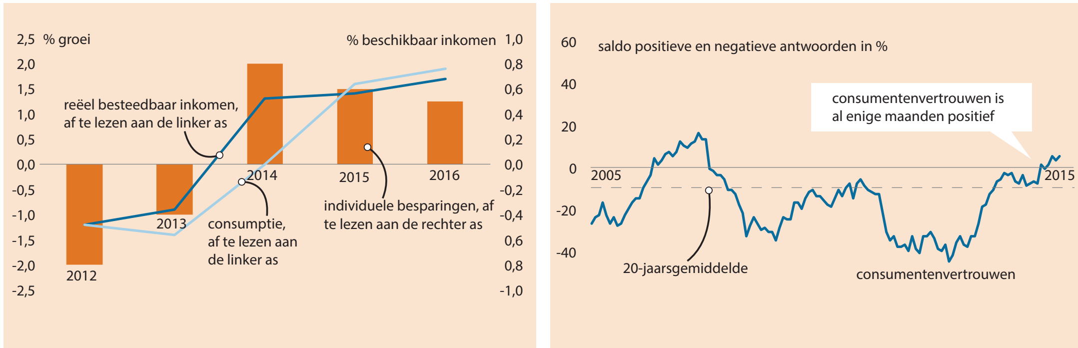
Bron: CBS, eigen berekeningen (link).

De forse krimp van de gasproductie drukt de bijdrage van de uitvoer in 2015. In de raming is rekening gehouden met een productie van 33 mld kubieke meter uit het Groningerveld in zowel 2015 als 2016, tegen 42 mld kubieke meter in 2014. In 2015 komt hiervan 3 mld kubieke meter uit de voorraden, de zogenaamde bergingen. De lagere gasproductie leidt tot minder uitvoer en meer invoer van gas. In 2015 heeft de gaswinning een neerwaarts effect op de bbp-groei (-0,5%) en in 2016 niet (figuur 2.5, rechts). Elke eventuele verdere verlaging met 2,5 mld kubieke meter heeft een effect van -0,1%-punt op de bbp-groei. De productie in de marktsector groeit in beide jaren met ongeveer 3%, terwijl de overheid en de zorgsector slechts beperkt groeien door voortgaande bezuinigingen.

Consumptie groeit door reële loongroei en lastenverlichting

De consumptie van huishoudens groeit in 2015 met 1,6% en in 2016 met 1,9%. Deze groei wordt vooral gedragen door een hoger besteedbaar inkomen. Ook het herstel van de woningmarkt werkt positief uit op de consumptie. De individuele spaarquote daalt desalniettemin niet naar het niveau van vóór 2014. Dit komt vooral omdat een deel van de inkomensgroei in 2015 en 2016 pas in latere jaren tot meer consumptie leidt, omdat huishoudens het extra inkomen niet direct uitgeven (zie figuur 2.6, links).

Figuur 2.6 Consumptie groeit in lijn met inkomen (links), consumentenvertrouwen positief (rechts)

Bron: CBS, eigen berekeningen (link).

Het reëel besteedbaar inkomen groeit in 2015 met 1,4% en in 2016 met 1,7%. Dit komt ten eerste door de reële loonstijging die hoog uitvalt door de lage inflatie. Ten tweede neemt de werkgelegenheid geleidelijk toe, met meer looninkomen als gevolg. Ten derde leidt de aangekondigde lastenverlichting uit het 5-miljard-pakket in 2016 tot extra inkomen. Hier staan een reële daling van de pensioenuitkeringen en hogere zorgpremies tegenover.

Tabel 2.3 Consumptie, inkomen en besparingen van huishoudens, 2014-2016

	2014	2014	2015	2016
	waarde in mld euro	volumemutaties per jaar in %		
Consumptie				
Vaste lasten (a)	79	-1,1	0,7	1,2
Overige consumptie	217	0,4	2,0	2,1
Totale consumptie	296	0,0	1,6	1,9
Reëel beschikbaar gezinsinkomen				
Arbeidsinkomen	163	1,5	2,1	3,0
Uitkeringsinkomen	80	0,4	-1,2	-2,2
Overig (b)	56	2,5	2,9	3,4
Totaal reëel beschikbaar inkomen	299	1,3	1,4	1,7
		% beschikbaar gezinsinkomen (c)		
Besparingen				
Individueel	3	0,8	0,6	0,5
Collectief (d)	24	7,4	6,6	7,0

(a) Aardgas, woningdiensten en niet-verzekerde zorg.
(b) Rente- en dividendbaten, toegerekend inkomen uit eigen woning en niet-uitgekeerd beleggingsinkomen van levensverzekeringsmaatschappijen.
(c) Inclusief collectieve besparingen.
(d) Saldo pensioenpremies en pensioenuitkeringen.

De woningmarkt stimuleert de consumptie, waar deze in de crisisjaren juist een rem was. Huizenprijzen stijgen weer, de onderwaterproblematiek wordt kleiner[25] en huishoudens doen meer woninggerelateerde uitgaven (zie tekstkader 'Woningmarkt belangrijke factor voor consumptie'). Tegelijkertijd is ook het consumentenvertrouwen al enige maanden positief (figuur 2.6, rechts) en ligt dit al ruim een jaar boven het langjarig gemiddelde.

Pensioenpremies naar lager niveau

De gemiddelde pensioenpremie als percentage van het brutoloon daalt in 2015 met 1,3%-punt en blijft in 2016 vrijwel constant. In 2015 zijn enkele herstelopslagen op de premie vervallen door beëindiging van een aantal herstelplannen. De daling in dit jaar komt echter vooral door de versobering van het Witteveenkader. Deze maatregel verlaagt de maximale pensioenopbouw van 2,15% naar 1,875% (middelloon), en de premie over inkomen boven 100.000 euro is niet meer fiscaal aftrekbaar. Doordat pensioenfondsen een stabiel premiebeleid nastreven, slaat een deel van de versobering volgend jaar neer. Verder leidt in 2016 de voorgestelde cao voor ambtenaren tot een verdere versobering van de pensioenregeling van ambtenaren (zie kader 'Loonruimteovereenkomst publieke sector meegenomen in de raming').

Tegenover deze premieverlagende factoren staan in 2016 de opwaartse effecten van de nog altijd lage dekkingsgraden, het premieverzwarende effect van enkele maatregelen uit het herziene Financieel Toetsingskader (nFTK) en de verlaging van de Ultimate Forward Rente (UFR).[26] Het effect van de aanpassing van de UFR is voor de meeste fondsen beperkt, omdat zij veelal een gedempte premie gebruiken op basis van bijvoorbeeld het verwachte rendement. Een belangrijke onzekere factor voor de premie van 2016 blijft de hoge volatiliteit van de rente in de afgelopen tijd.

Onder het nFTK is enige indexatie mogelijk bij een dekkingsgraad boven 110%, een eis waar medio 2015 de pensioenfondsen van 69% van de gepensioneerden niet aan voldoen. De gemiddelde indexatie bedraagt in beide jaren 0,1%. De gevolgen van de lage indexatie voor het inkomen van gepensioneerden blijven beperkt vanwege de lage inflatie.

Bedrijfsinvesteringen trekken fors aan

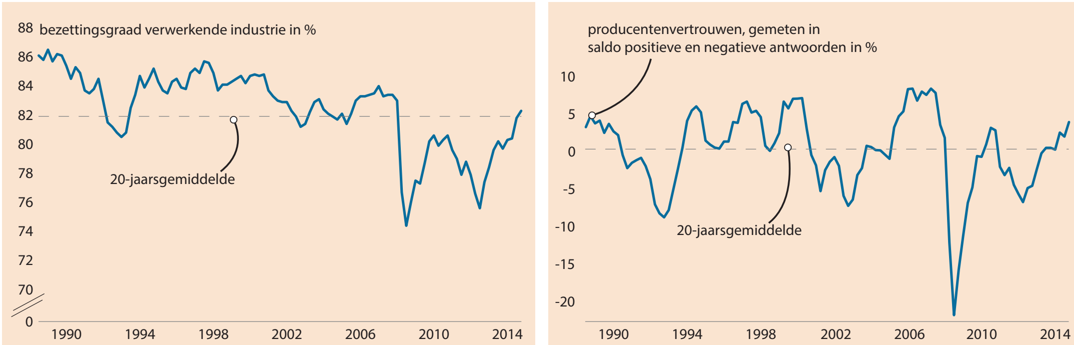
De bedrijfsinvesteringen nemen in 2015 en 2016 fors toe met respectievelijk 6,8% en 6,9%. Ondernemers breiden hun productiecapaciteit uit om aan de aantrekkende vraag uit binnen- en buitenland te kunnen voldoen. De productie van de industrie neemt sinds medio 2013 op jaarbasis met gemiddeld bijna 2% toe. Daardoor is ook de bezettingsgraad gestegen tot ruim 82% en nadert deze daarmee het niveau van vóór de crisis (figuur 2.7, links). Het producentenvertrouwen is ook verder toegenomen, waardoor optimisten alweer drie kwartalen de overhand hebben (figuur 2.7, rechts).

---

[25] Het percentage onderwaterhypotheken is gedaald van 30% eind 2013 naar 28% eind 2014 (bron: DNB). Vanwege de verdere huizenprijsstijgingen is een verdere daling van dit percentage te verwachten in de eerste helft van 2015.

[26] DNB heeft de bepaling van de UFR onlangs aangepast (link). De UFR wordt gebruikt voor de berekening van de kostendekkende premie en de dekkingsgraad en stond tot voor kort constant op 4,2%. De UFR wordt per 15 juli bepaald door het 120-maandsgemiddelde van de 20-jaars forwardrente van een swap met een looptijd van één jaar en daalt daardoor naar 3,2%.

Figuur 2.7 Bezettingsgraad (links) en producentenvertrouwen (rechts) blijven stijgen

Bron: CBS (link).

Naast de toenemende vraag dalen de productiekosten. Enerzijds komt dat door de forse daling van de olieprijs waardoor het opwaartse effect van de depreciatie van de euro op de invoerkosten meer dan teniet wordt gedaan. Anderzijds neemt de loonvoet in 2015 beperkt toe en stijgt de productiviteit in de marktsector, waardoor de kosten per eenheid product dalen. Producenten berekenen die lagere productiekosten niet volledig door in de afzetprijzen met een toename van de winstmarge als gevolg. Dit uit zich in een afname van de arbeidsinkomensquote voor 2015. Van die daling is ruim de helft het gevolg van de beperkte stijging van de loonvoet en de toename van de arbeidsproductiviteit. Het overige is met name het gevolg van een verbetering van het verschil tussen de in- en uitvoerprijzen (de externe ruilvoet).

Tabel 2.4 Investeringen bedrijvensector, 2014-2016

	2014	2014	2015	2016
	waarde in mld euro	volumemutaties per jaar in %		
Bedrijfsinvesteringen (exclusief voorraden)	77	4,4	6,8	6,9
Investeringen in woningen	21	6,9	22,1	5,6
		niveau in %		
Kapitaalinkomensquote marktsector (a)		20,6	22,8	22,5
Investeringsquote (b)		16,0	16,6	17,5

(a) Dit is 100 minus de arbeidsinkomensquote.
(b) In procenten van de bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen (exclusief onroerendgoedsector).

Hoewel de daling van de bancaire kredietverlening aan bedrijven sinds begin 2015 gemiddeld genomen kleiner is dan in de voorafgaande periode, neemt deze nog steeds beperkt af. Dit heeft met name betrekking op het mkb. Weliswaar zijn de acceptatiecriteria voor het mkb al ruim een jaar niet verder aangescherpt, de kredietverlening nam daar tot voor kort nog altijd af. In het laatste kwartaal lijkt de kredietverlening aan het mkb te stabiliseren. Ondanks de afnemende kredietverstrekking door banken zijn vooral grotere bedrijven beter in staat om financiering aan te trekken voor investeringen. Het niet-financiële bedrijfsleven heeft daarnaast op macroniveau een groot spaaroverschot waarmee het in staat is om investeringen uit eigen middelen te financieren.

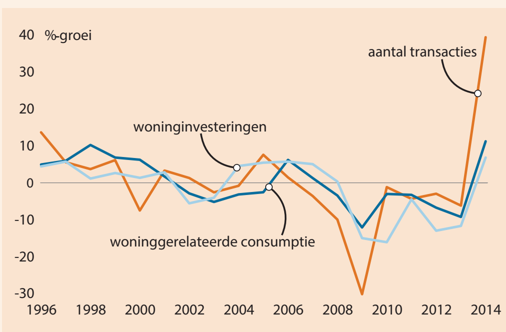
Woningmarkt belangrijke factor voor consumptie

Ontwikkelingen op de woningmarkt vormen een belangrijke drijvende kracht achter de binnenlandse vraag. Grote uitgaven die te maken hebben met de eigen woning, vinden namelijk vaak plaats op het moment dat mensen gaan verhuizen. Dit geldt zowel voor verbouwingen en onderhoud, als voor aan wonen gerelateerde consumptie (a). De figuur in dit kader laat zien dat de relatie tussen transacties, woninginvesteringen (b) en consumptie de afgelopen jaren sterk is geweest. Tijdens de crisis (2008-2013) zijn zowel woninginvesteringen (-47%) als aan wonen gerelateerde consumptie (-32%) fors gekrompen. Omdat deze sectoren vóór de crisis een omvang van ruim 5% bbp hadden, hebben deze dalingen ook een aanzienlijke invloed gehad op de economische groei. De daling in aan wonen gerelateerde consumptie vertegenwoordigt zelfs bijna de helft van de daling van de totale consumptie in de jaren na de crisis. In 2014 zijn woninginvesteringen (+7%) en aan wonen gerelateerde consumptie (+11%) weer gedeeltelijk hersteld.

Om het verband tussen de verandering in het jaarlijkse aantal transacties van bestaande koopwoningen en de verandering van aan wonen gerelateerde consumptie en investeringen te bepalen, zijn een aantal elasticiteiten geschat. Hierbij zijn data uit de periode 1995-2014 gebruikt en is gecorrigeerd voor verandering van beschikbare inkomens en werkloosheid. Een daling van het aantal transacties met 1% wordt geassocieerd met een daling van ongeveer 0,3% van zowel aan wonen gerelateerde consumptie, als van woninginvesteringen.

De daling van het aantal transacties tijdens de crisis verklaart via de geschatte elasticiteiten bijna de helft van de daling van aan wonen gerelateerde consumptie en iets minder dan een derde van de daling van woninginvesteringen. Beschikbaar inkomen en werkloosheid verklaren (los van het effect dat deze variabelen op het aantal transacties hebben) de helft van de daling van aan wonen gerelateerde consumptie en ruim een derde van de daling van woninginvesteringen.

Relatie tussen transacties, woninginvesteringen en consumptie

Bron: eigen bewerking cijfers CBS (link).

Terwijl de woningmarkt tijdens de crisis een negatieve bijdrage aan de economische groei heeft geleverd, kan het aantrekken van deze markt juist een boost geven aan de economie. Mocht het herstel van het aantal transacties zich sneller voltrekken dan geraamd, dan zullen ook de binnenlandse bestedingen meer toenemen dan in de huidige raming, doordat consumptie en investeringen in woningen sterker stijgen (zie onzekerheidskader in paragraaf 1.1).

(a) Onder aan wonen gerelateerde consumptie verstaan we woninginrichting, huishoudelijke apparaten, huishoudelijke artikelen en overige duurzame goederen (waaronder hout en bouwmaterialen).
(b) Woninginvesteringen omvat zowel nieuwbouw als verbouw en renovatiewerkzaamheden.

Sterk herstel woningmarkt

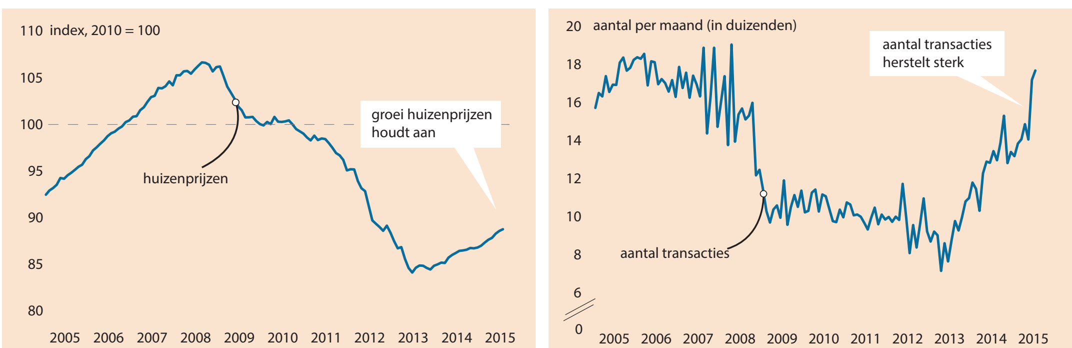
Na een sterk herstel in 2014 heeft de woningmarkt zich ook in de eerste helft van 2015 voorspoedig ontwikkeld. De groei van de huizenprijzen (figuur 2.8, links) blijft bescheiden, maar houdt inmiddels ruim anderhalf jaar ononderbroken aan. In de eerste zes maanden van 2015 ligt het prijsniveau 2,6% hoger dan in dezelfde periode in 2014. De huizenprijzen

stijgen in 2015 en 2016 voor het eerst sinds het begin van de crisis harder dan de inflatie. Ook het aantal transacties blijft zich sterk ontwikkelen (figuur 2.8, rechts). Na een groei van 39% in 2014 bedraagt de groei in het eerste halfjaar van 2015 jaar-op-jaar opnieuw ruim 20%. Voor heel 2015 is de groei van het aantal transacties 19%. In 2016 neemt het groeitempo af.

Het aantal transacties komt in 2016 voor het eerst weer op het niveau van vóór de crisis uit. Toen wisselden jaarlijks ongeveer 200.000 woningen van eigenaar. Door inhaalvraag en doordat het aantal koopwoningen sinds 2008 is toegenomen, kan het aantal transacties nog iets verder stijgen. Het aantal transacties komt steeds dichter in de buurt van het evenwichtsniveau, waardoor de groei afneemt. Van de grote voorraad te koop staande woningen die tijdens de crisis ontstond, is inmiddels een aanzienlijk deel weggewerkt. Daardoor neemt de kans op verdere prijsstijgingen geleidelijk toe.

De woninginvesteringen groeien dit jaar met 22,1% en volgend jaar met 5,6%. Oorzaken zijn een herstellende markt en het naar voren halen van werkzaamheden door de beëindiging van de tijdelijke verlaging van het btw-tarief in de bouw. De in 2013 ingezette stijging van het aantal verstrekte bouwvergunningen heeft dit jaar verder doorgezet en nadert inmiddels het niveau van vóór de crisis. Dit betekent een forse toename van de vraag naar nieuwbouwwoningen en aanpassingen aan bestaande woningen. De voorraad van reeds afgebouwde, maar nog niet verkochte woningen is inmiddels grotendeels opgelost, zodat de vraag naar nieuwbouwwoningen daadwerkelijk leidt tot extra woninginvesteringen.

Figuur 2.8 Aantrekkend herstel huizenprijzen (links) en sterk herstel aantal transacties (rechts)

Bron: eigen bewerking cijfers CBS (link).

De onzekerheid waarmee het herstel op de woningmarkt is omgeven, neemt geleidelijk af. De economie ontwikkelt zich gunstig en de lage rente blijft een positieve bijdrage leveren aan de betaalbaarheid van woningen. In het kader 'Onzekere tijden voor wereldhandel en woningmarkt' in hoofdstuk 1 staan de gevolgen voor de rest van de Nederlandse economie van een sneller dan geraamd herstel van de woningmarkt.

Invoer groeit harder dan uitvoer door lagere energie-uitvoer en meer binnenlandse vraag

De uitvoer groeit in 2015 met 3,7% en in 2016 met 5,1% en is daarmee een belangrijke motor achter de economische groei. De groei is in 2015 slechts 0,3% punt lager dan die in

2014 (figuur 2.9, links). De uitvoer volgt zodoende niet volledig de matige ontwikkeling van de relevante wereldhandel in 2015, die met name door tegenvallende realisaties in de eerste twee kwartalen terugvalt. Een dergelijk patroon is niet uitzonderlijk. In het tweede kwartaal van 2010, de tweede helft van 2012, alsmede de eerste kwartalen van vorig jaar vielen realisaties van de relevante wereldhandel eveneens tegen, maar hield de uitvoer stand. De dip in de wereldhandel is naar verwachting tijdelijk van aard, waardoor de uitvoergroei in 2016 verder versnelt.

Tabel 2.5 Kerngegevens Nederlandse in- en uitvoer van goederen, 2014-2016

	2014	2014	2015	2016
	mld euro	mutaties per jaar in %		
Invoervolume	474	4,0	4,1	5,7
Invoerprijs		-2,3	-2,0	1,7
w.v. goederen exclusief energie	275	-1,2	2,6	1,6
energie	79	-9,6	-22,0	3,1
diensten	121	0,1	1,0	1,0
Uitvoervolume	549	4,0	3,7	5,1
w.v. binnenslands geproduceerde uitvoer	166	2,5	3,7	5,3
wederuitvoer	195	6,5	4,0	6,6
energie	72	-3,0	-0,9	3,0
diensten	117	7,5	6,2	3,4
Relevant wereldhandelsvolume		3,9	2,8	5,4
Handelsprestatie (a)		0,2	1,0	-0,3
Marktprestatie (b)		-1,4	1,0	-0,1
Uitvoerprijs goederen en diensten exclusief energie		-0,7	1,6	1,1
Concurrentenprijs		-1,3	7,5	0,7
Prijsconcurrentiepositie (c)		-0,6	5,9	-0,5
		% bbp		
Saldo lopende rekening		10,6	10,9	10,7

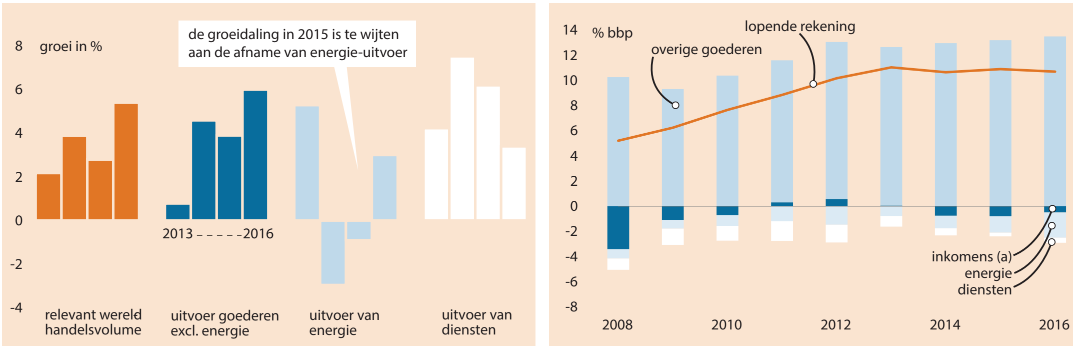
(a) Totale uitvoer van goederen en diensten minus relevant wereldhandelsvolume.
(b) Binnenslands geproduceerde goederenuitvoer minus relevant wereldhandelsvolume.
(c) Concurrentenprijs minus uitvoerprijs goederen en diensten exclusief energie

De uitvoer profiteert in 2015 van een gunstige ontwikkeling van de prijsconcurrentiepositie (tabel 2.5). De concurrentenprijs uitgedrukt in euro's neemt sterk toe bij de waardevermindering van de euro. Nederlandse bedrijven streven naar een stabiel marktaandeel, waardoor zij wisselkoersfluctuaties gedeeltelijk opvangen door middel van aanpassingen in hun winstmarges. De verbeterde concurrentiepositie compenseert zodoende een deel van het negatieve effect van de lagere groei van de relevante wereldhandel. Hierdoor is de marktprestatie van Nederlandse bedrijven positief. Volgend jaar veranderen de prijsconcurrentiepositie en de marktprestatie nagenoeg niet

De lichte groeidaling van de uitvoer in 2015 is grotendeels toe te schrijven aan de afname van de uitvoer van gas (onderdeel van energie, figuur 2.9, links). Door de verlaging van het gasproductieplafond is er minder gas beschikbaar voor de uitvoer. De beperking van de

gasproductie drukt daardoor de uitvoer van energie, terwijl de invoer van energie toeneemt om aan de binnenlandse vraag te voldoen.

Figuur 2.9 Uitvoer van energie drukt uitvoergroei (links) en samenstelling saldo lopende rekening verandert licht, maar wordt overheerst door goederen exclusief energie (rechts)

(a) 'Inkomens' betreft hier primaire inkomens en inkomensoverdrachten.
Bron: CBS, eigen berekeningen (link).

De invoer groeit mede hierdoor harder dan de uitvoer. In 2015 neemt de invoer met 4,1% toe en in 2016 met 5,7%. De binnenlandse bestedingen trekken in 2015 en in 2016 verder aan, waardoor de vraag naar buitenlandse producten groeit en de invoergroei vooral in 2016 accelereert.

Het overschot op de lopende rekening is redelijk stabiel, maar verandert wel van samenstelling (figuur 2.9, rechts). Het tekort op de lopende rekening voor energie neemt in 2015 weliswaar nog toe, maar het totale overschot stabiliseert door een lichte toename van het saldo bij de overige goederen. Het overschot is na de millenniumwisseling met zo'n 6%-punt bbp gegroeid en ligt sinds 2012 rond de 10% bbp. Dit relatief hoge overschot wordt met name gedreven door structurele factoren zoals het relatief hoge en stabiele spaarniveau, zowel door het verplichte sparen in pensioenfondsen, als door het aandeel buitenlandse investeringen door multinationale ondernemingen.[27]

2.2.3 Werkgelegenheid en arbeidsaanbod nemen toe: werkloosheid neemt beperkt af

Na de piek van 7,4% in 2014 daalt de werkloosheid naar 6,9% in 2015 en 6,7% in 2016. Deze werkloosheidsdaling is bijna volledig het gevolg van het herstel van de werkgelegenheid in de marktsector. Een afname van de werkgelegenheid in de zorg als gevolg van bezuinigingen (in 2015) tempert een verdere verbetering van de werkloosheid, evenals een toename van het arbeidsaanbod in met name 2016.

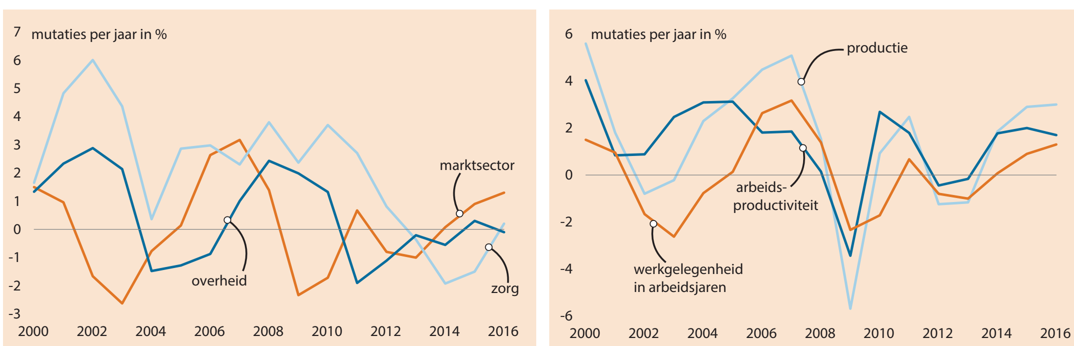
[27] Zie Rojas-Ramogosa, H en A. van der Horst, 2015, Oorzaken en beleidsgevolgen van het overschot op de Nederlandse lopende rekening, CPB Policy Brief 2015/05 (link).

Tabel 2.6 Kerngegevens arbeidsmarkt, 2014-2016 (a)

	2014	2014	2015	2016
	niveau in duizenden	mutaties per jaar in duizenden personen		
Arbeidsaanbod (b)	9398	-3	20	75
w.v. trendmatig		56	65	60
beleid		9	10	15
conjunctureel		-67	-55	0
		mutaties per jaar in %		
Werkgelegenheid (arbeidsjaren)	6977	-0,3	0,5	1,0
w.v. marktsector	5002	0,1	0,9	1,3
zorgsector	1015	-1,9	-1,5	0,2
overheid	886	-0,6	0,3	-0,1
Beroepsbevolking	8874	-0,4	0,5	0,8
Werkzame beroepsbevolking	8214	-0,6	1,0	1,1
		niveaus		
Werkloosheid (x 1000)		660	620	605
Werkloosheid (%)		7,4	6,9	6,7

(a) In de prognosejaren afgerond op tienden of hele vijfduizenden. De cijfers over de beroepsbevolking en de werkloosheid zijn volgens de internationale definitie.
(b) Het arbeidsaanbod is gedefinieerd als de som van werkzame personen (Nationale rekeningen) en de werkloze beroepsbevolking.

Figuur 2.10 Werkgelegenheidsstijging gedragen door de markt (links); hogere productie door hogere arbeidsproductiviteit en extra werkgelegenheid (rechts)

Bron: CBS, eigen berekeningen (link).

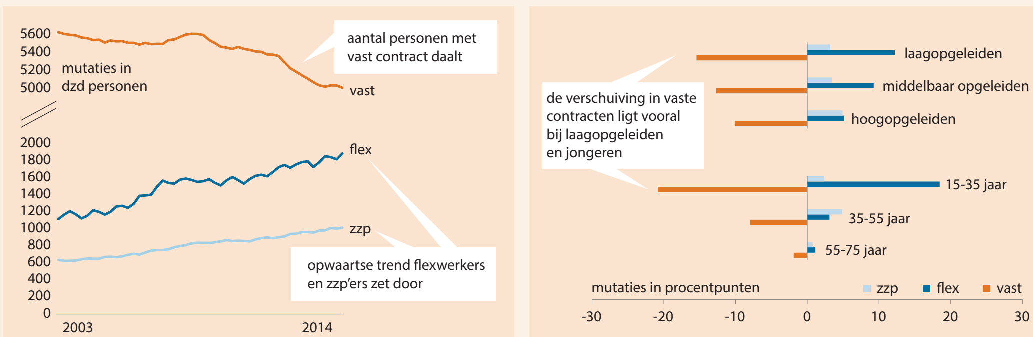
De groei van de productie vertaalt zich op de arbeidsmarkt in een combinatie van herstellende arbeidsproductiviteit en aantrekkende werkgelegenheid, zoals meestal gebeurt in de herstelfase uit een recessie. De arbeidsproductiviteit in de marktsector groeit in 2015 met 2,0% en in 2016 met 1,7% (zie figuur 2.10, rechts). Het is mogelijk dat bedrijven voor het bereiken van de extra productie meer extra personeel nodig hebben, waardoor de werkgelegenheid meer toeneemt en de productiviteitsstijging meer in lijn ligt met die van de afgelopen jaren. Aan de andere kant is het ook mogelijk dat bedrijven de extra productie voor een groter deel met het reeds aanwezige werknemersbestand kunnen behalen, zodat de werkgelegenheid minder toeneemt, ook in 2016. In de periode 2004-2006, bijvoorbeeld, steeg de productiviteit na twee jaren van economische krimp met gemiddeld 2,7%.

Flexibilisering arbeidsmarkt naar leeftijd en opleidingsniveau

Flexibele arbeidsrelaties en zzp'ers nemen een steeds grotere plek in op de Nederlandse arbeidsmarkt. Het aantal personen met een vast contract is sinds de start van de crisis in 2008 gedaald met ongeveer 600.000, terwijl de opwaartse trend in de aantallen flexwerkers en zzp'ers doorzet (zie linkerfiguur). Sinds 2008 is het aantal flexibele arbeidsrelaties toegenomen met bijna 280.000 en het aantal zzp'ers met circa 180.000 personen. Momenteel werkt ongeveer 35% van de werkzame beroepsbevolking op een flexibele arbeidsrelatie of als zzp'er. Weinig andere landen kennen een dergelijk hoog percentage.

De verandering vanaf 2003 in de aandelen per groep toont aan dat de impact van de flexibilisering verschilt per groep (zie rechterfiguur). Met name bij jongeren en laag- en in mindere mate middelbaaropgeleiden treedt een verschuiving op richting flexibele arbeidsrelaties. De kans dat een werkend persoon jonger dan 35 jaar in een vaste arbeidsrelatie werkt, is afgenomen van circa 70% naar circa 50%. Onder laagopgeleide werkenden is het aandeel personen met een vaste arbeidsrelatie gedaald van ruim 70% naar circa 55%. Onder de totale werkende beroepsbevolking daalde de kans om werkzaam te zijn op een vast contract van circa 75% naar circa 65%.

Verschuiving van vast naar flex (links) vooral bij jongeren en laagopgeleiden (rechts)

Bron: CBS (links); mutatie gemiddelde aandelen 2014Q3-2015Q2 ten opzichte 2003Q1-Q4 op basis van CBS (rechts) (link).

Of de toename van het aandeel flexwerkers onder de 35 jaar de komende jaren voortzet en in hoeverre dit ook doorzet naar hogere leeftijden, is nog onduidelijk. Het is nog onbekend welk deel van de toename structureel is, bijvoorbeeld als gevolg van een verschuiving in voorkeuren van individuen en bedrijven, en welk deel het gevolg van de slechte conjunctuur. Veel hangt af van het herstel van de doorstroom van flexibele naar vaste banen. In Nederland was deze doorstroom altijd hoog, maar die is de laatste jaren gedaald (a). Een recente cohortanalyse voor Nederland toont een sterke stijging van het aandeel flexwerkers onder jongere cohorten. Weliswaar daalt het aandeel flexwerkers ook voor de nieuwere cohorten met het stijgen van de leeftijd (b), maar de toekomst moet uitwijzen of het aandeel flexcontracten bij het klimmen van de leeftijd naar hetzelfde niveau tendeert als dat van de oudere cohorten.

Het monitoren van de ontwikkeling van het aandeel flexcontracten in verschillende cohorten en doelgroepen is van belang, omdat het invloed heeft op het profijt dat groepen en cohorten gemiddeld genomen hebben van arrangementen die gekoppeld zijn aan een (vaste) baan in loondienst, zoals pensioenopbouw, ontslagvergoeding en sociale zekerheid. De inkomens- en baanzekerheid en de opgebouwde pensioenen kunnen daardoor lager uitvallen voor jongere cohorten, laagopgeleiden en mogelijk nog andere sociale groepen.

(a) Dekker, R., H. Houwing en L. Kösters, 2012, Doorstroom van flexwerkers, *ESB*, 97(4628), pp.70-73.
(b) De Beer, P., 2013, Langetermijnperspectieven voor flexwerkers, *ESB* 98(4667), pp. 512-514.

De stijging van de werkgelegenheid vindt met name plaats bij werknemers met een flexibel arbeidscontract (zie tekstkader ‘Flexibilisering arbeidsmarkt naar leeftijd en opleidingsniveau’).

De gematigde werkgelegenheidsontwikkeling bij de overheid en de zorg tempert de toename van de totale werkgelegenheid (figuur 2.10, links). De werkgelegenheid bij de overheid verandert nauwelijks in 2015 en 2016. De werkgelegenheid in de zorg neemt sinds 2013, na jaren met hoge groeipercentages, af. Deze afname zet door in 2015, terwijl er in 2016 weer sprake is van een beperkte groei.

Doordat het arbeidsaanbod in zowel 2015 als in 2016 stijgt, daalt de werkloosheid slechts beperkt. In beide jaren neemt het trendmatig arbeidsaanbod toe door een toenemende participatie van met name vrouwen en vijftigplussers. In 2015 wordt deze stijging echter deels tenietgedaan doordat mensen zich nog steeds ontmoedigd terugtrekken van de arbeidsmarkt als gevolg van een nog immer hoge (langdurige) werkloosheid. In 2016 zet deze terugtrekking niet verder door en neemt het arbeidsaanbod toe mede onder invloed van het 5-miljard-pakket (zie tekstkader ‘De economische en budgettaire effecten van het 5-miljard-pakket’ in paragraaf 1.1). Voor de ontwikkeling van het arbeidsaanbod gelden op- en neerwaartse risico´s. De ontmoediging kan doorzetten in 2016 als de langdurige werkloosheid hoog blijft. Anderzijds kan het (conjuncturele) arbeidsaanbod ook groeien wanneer meer mensen naar werk gaan zoeken, aangemoedigd door de dalende werkloosheid, het stijgende aantal vacatures en de hogere netto lonen als gevolg van het 5-miljard-pakket.

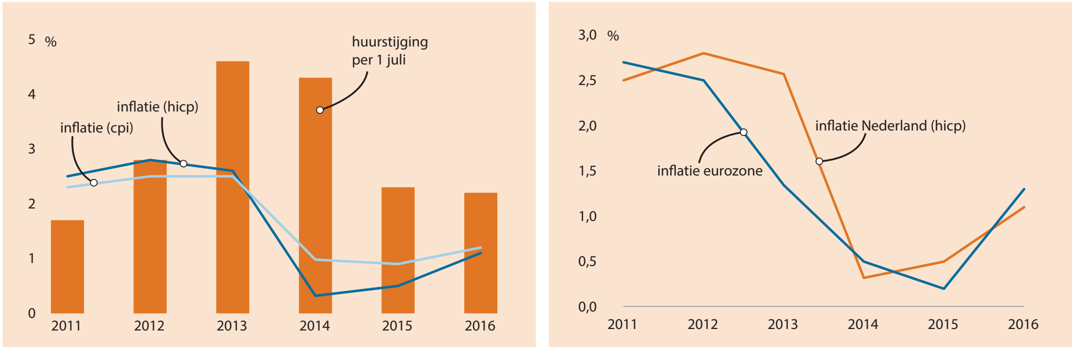
2.2.4 Beleid tempert inflatie en loongroei marktsector

Het geharmoniseerde prijsindexcijfer (hicp) stijgt dit jaar met 0,5%, en volgend jaar met 1,1%. Na het dieptepunt van -0,7% in januari van dit jaar neemt de inflatie de laatste maanden weer toe. De koers van de euro ten opzichte van de dollar is gedaald, terwijl de daling van de olieprijs afvlakt. Gemiddeld ligt vooral de olieprijs dit jaar fors lager dan vorig jaar, waardoor de inflatie beperkt blijft. Ook volgend jaar is de inflatie in historisch perspectief nog steeds gering.

Beleidsfactoren temperen de toename van de inflatie. In juni 2015 is een huurakkoord gesloten tussen huurders en woningcorporaties. De huurontwikkeling komt hierdoor in 2015 en 2016 lager uit dan in het afgelopen jaar (figuur 2.11, links). Naast de huren heeft volgend jaar het 5-miljard-pakket een drukkend effect op de arbeidskosten en daarmee op de inflatie.

In 2015 ligt de inflatie in Nederland iets hoger dan in de eurozone (figuur 2.11, rechts). Dit komt vooral door een sterkere stijging van de huisvestingskosten (huur), recreatie en cultuur en sociale bescherming. Volgend jaar speelt een deel van deze effecten naar verwachting geen rol meer, zodat, mede door het drukkende effect van het 5-miljard-pakket, de inflatie in Nederland wat lager is dan in de eurozone.

Figuur 2.11 Lagere huurstijging (links) en beleid temperen toename inflatie (rechts)

Bron: CBS, Eurostat, ECB en eigen berekeningen (link).

De contractloonontwikkeling in de marktsector trekt aan door de hogere arbeidsproductiviteitsgroei, maar wordt dit en volgend jaar getemperd door de nog altijd relatief lage inflatie en hoge werkloosheid. De maatregelen uit het 5-miljard-pakket hebben in 2016 een drukkend effect op de lonen (zie kader 'De economische en budgettaire effecten van het 5-miljard-pakket' in paragraaf 1.1). Dit effect is kleiner dan uit standaardberekeningen blijkt, gezien de gematigde loonontwikkeling van de afgelopen jaren, de onzekerheden van werknemers op het gebied van bijvoorbeeld pensioenen en het feit dat sommige cao's voor 2016 al zijn afgesloten.

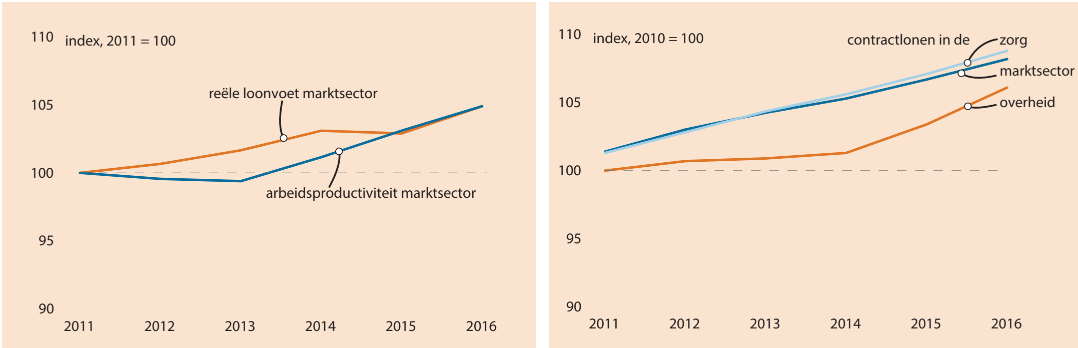
Door de hogere arbeidsproductiviteitsontwikkeling stijgen de incidentele lonen in de marktsector in 2015 en 2016 aanzienlijk meer dan in 2014. In beide jaren is de stijging ongeveer even groot; respectievelijk 0,5% en 0,6%. De sociale lasten in de marktsector dalen dit jaar, vooral door een daling van de pensioenpremies (zie paragraaf over pensioenen). In 2016 stijgen de sociale lasten met 0,5%, vooral door hogere premies voor sociale zekerheid.

De ontwikkelingen van de contractlonen, incidentele lonen en sociale lasten zorgen voor een toename van de reële loonvoet die in 2015 veel minder groot is dan de groei van de arbeidsproductiviteit. Daarnaast wordt de daling van de grondstofprijzen dit jaar niet volledig doorgegeven in de afzetprijzen, waardoor de winsten van bedrijven in de marktsector stijgen. Hiermee is de verslechtering van de winstgevendheid, die inzette na de teruggang van de Nederlandse economie als gevolg van inzakkende binnenlandse bestedingen en de eurocrisis, nagenoeg weggewerkt. Vanaf dit jaar lopen de reële lonen in de pas met de arbeidsproductiviteit (figuur 2.12, links). De arbeidsinkomensquote (aiq) ligt volgend jaar weer bijna op het niveau van 2011 en iets onder het langjarig gemiddelde in de jaren 2001-2014.

De contractlonen bij de overheid nemen met een groei van 2,1% en 2,6% in 2015 en 2016 duidelijk meer toe dan in de marktsector. Dit is op basis van de in juli behaalde onderhandelaarsovereenkomst over de loonruimte publieke sector (zie kader 'Loonruimteovereenkomst publieke sector meegenomen in de raming'). Deze stijging volgt na een aantal jaren waarin de toename van de contractlonen bij de overheid door bezuinigingen beperkt was (figuur 2.12, rechts). Bij één arbeidsmarkt en een gelijk blijvende

samenstelling van het overheidspersoneel in vergelijking met de markt – dat wil zeggen met medewerkers van ongeveer dezelfde leeftijd, hetzelfde opleidingsniveau en gelijke competenties – volgt de loonstijging bij de overheid op termijn die in de marktsector.[28]

Figuur 2.12 Contractloon marktsector in lijn met arbeidsproductiviteit (links), contractloon overheid loopt iets in op marktsector (rechts)

Bron: CBS en eigen berekeningen (link).

Loonruimteovereenkomst publieke sector meegenomen in de raming

Op 10 juli heeft het kabinet met een meerderheid van de vakbonden een zogeheten loonruimteovereenkomst gesloten voor de publieke sector. Over de nadere invulling van het akkoord kan verder worden onderhandeld voor de afzonderlijke sectoren binnen de overheid. Het akkoord gaat uit van een cumulatieve contractloonontwikkeling voor de kabinetssectoren (Rijk, rechterlijke macht, defensie en politie) en de onderwijssectoren van 5,05% voor 2015 en 2016, maar omdat sommige sectoren nog geldige cao-afspraken kennen en niet alle onderdelen van de bedrijfstak overheid worden gerekend tot de kabinets- of onderwijssectoren, wijkt de geraamde contractloonontwikkeling voor de overheid in de MEV 2016 hiervan af. De raming is een gewogen gemiddelde van de afgesloten cao's en de uitkomsten van het zogenoemde referentiemodel, waarin de contractloonontwikkeling is gekoppeld aan het vastgestelde loonbudget. De loonruimteovereenkomst is vervat in deze twee componenten van de berekening. Uiteindelijk resulteert dit in een geraamde contractloonstijging voor de overheid in 2015 en 2016 van respectievelijk 2,1% en 2,6%.

De loonontwikkeling wordt gefinancierd door aanvullingen op het loonbudget en aanpassingen van de pensioenregeling. De mutatie van het loonbudget van de overheid wordt normaal gesproken bepaald door de contractloonontwikkeling van de marktsector, de verandering van de sociale lasten van bedrijven en de ontwikkeling van het door de ministeries vastgestelde budget voor het incidentele loon. Om de loonstijging te financieren wordt het reguliere loonbudget aangevuld met 470 mln euro. In 2015 moet de 470 mln euro tijdelijk worden gedekt op de begroting van de departementen. Vanaf 2016 komt 400 mln euro aan extra middelen beschikbaar en komt de overige 70 mln euro ten laste van de departementen. In 2015 zorgt de versobering van het Witteveenkader voor lagere pensioenpremies bij de overheid, wat ruimte geeft voor een contractloonontwikkeling van 0,8%. Werkgevers dragen in 2016 minder pensioenpremie af, waardoor 1,4% loonruimte ontstaat door het voorkomen van een geraamde herstelopslag (0,4%) en doordat pensioenen gebaseerd gaan worden op prijsindexatie in plaats van loonindexatie (1,0%).

Door de loonruimteovereenkomst is de geraamde contractloonontwikkeling van de overheid groter dan die in de marktsector, waar de stijging 1,3% en 1,4% bedraagt in 2015 en 2016. In de afgelopen jaren was de contractloonontwikkeling bij de overheid door bezuinigingen lager dan in de marktsector. In 2015 en 2016 is sprake van een inhaaleffect. Een gedeelte van dit effect is vanwege de aanpassing van de pensioenregeling. Als hiermee rekening wordt gehouden, is het inhaaleffect kleiner.

[28] Zeilstra, A., A. Elbourne en J. Hers, 2014, Overheidslonen volgen marktlonen, CPB Policy Brief 2014/12 (link).

3 Begroting en koopkracht

Het overheidstekort daalt van 2,4% bbp in 2014 tot naar verwachting 2,1% in 2015 en 1,4% bbp in 2016. Het effect van beleid op het tekort is volgend jaar neutraal: tegenover het effect van de belastingverlaging door het 5-miljard-pakket staan de oplopende effecten van al ingevoerde bezuinigingen. Voortgaand economisch herstel stuwt de belastingen op en vermindert de werkloosheidsuitkeringen. Het structureel overheidstekort loopt op van 0,5% bbp in 2014 tot 1,2% bbp in 2016, mede als gevolg van afnemende gasbaten. Aan de oplopende trend in de overheidsschuld komt in de ramingsperiode een einde; de schuld daalt van 67,9% bbp in 2014 tot 64,5% bbp in 2016. In 2015 verbetert de mediane statische koopkracht met 0,7%. In 2016 verbetert de koopkracht opnieuw, met 1,4%. In 2016 gaan werkenden er met 2,5% het meest op vooruit. De koopkracht van gepensioneerden en uitkeringsgerechtigden stijgt met 0,2%.

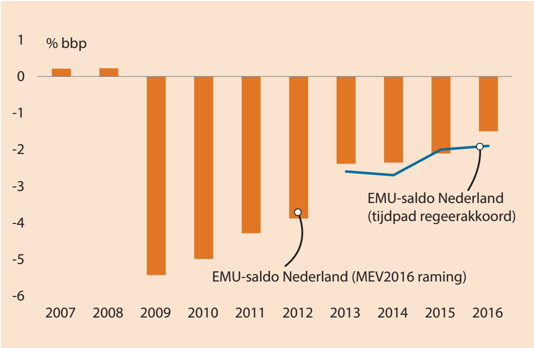
3.1 Overheidstekort en overheidsschuld

Het overheidstekort daalt van 2,4% bbp vorig jaar tot naar verwachting 2,1% bbp dit jaar en 1,4% volgend jaar, onder het tijdpad van het Regeerakkoord en onder het gemiddelde tekort van 1,7% in het eurogebied.[29] De collectieve uitgaven nemen uitgedrukt als percentage van het bbp duidelijk af in 2015 en 2016. Dit komt zowel door netto bezuinigingen, als door het voortgaand economisch herstel. Dit laatste beïnvloedt de uitgavenquote via het noemereffect en via het dempende effect op de werkloosheidsuitgaven.

Tabel 3.1 Kerngegevens collectieve financiën, 2011-2016

	2011	2012	2013	2014	2015	2016
	% bbp					
Bruto collectieve uitgaven	47,1	47,1	47,1	46,4	44,8	43,6
Collectieve lasten	35,9	36,0	36,6	37,5	37,0	37,1
Niet-belastingmiddelen	7,0	7,2	8,1	6,6	5,6	5,1
EMU-saldo	-4,3	-3,9	-2,4	-2,4	-2,1	-1,4
w.v. EMU-saldo lokale overheid	-0,7	-0,4	-0,4	-0,3	-0,3	-0,3
EMU-saldo structureel (EC-methode)	-3,6	-2,2	-0,7	-0,5	-1,1	-1,2
EMU-schuld	61,3	66,1	67,6	67,9	66,4	64,5

Figuur 3.1 Nederlands overheidstekort: realisaties, ramingen en tijdpad Regeerakkoord

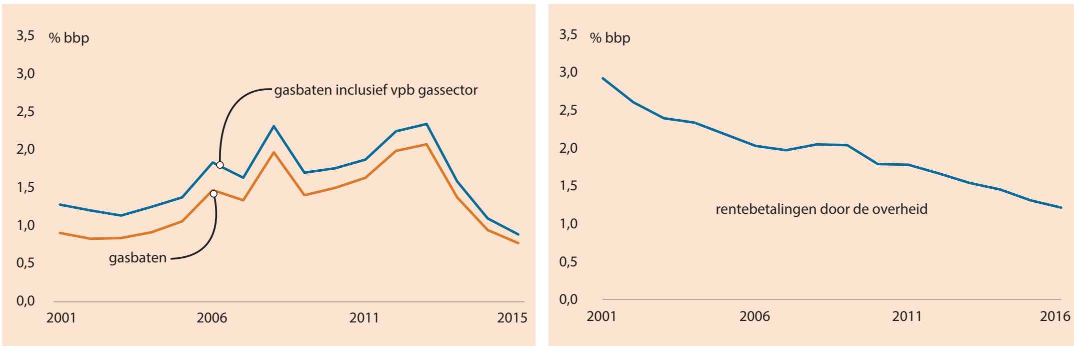
Bron: CBS, CPB en Regeerakkoord 'Bruggen Slaan' (link).

De lastenquote loopt dit jaar terug tot 37,0% bbp, van 37,5% bbp vorig jaar. Ondanks de belastingverlaging van het 5-miljard-pakket stabiliseert volgend jaar de lastenquote. Dit komt door belastingmaatregelen buiten het pakket en de relatief belastingrijke samenstelling van de economische groei (zie paragraaf 3.4).[30] De vermindering van het overheidstekort wordt geremd door afnemende gasbaten, in tabel 3.1 onderdeel van de niet-belastingmiddelen. In 2013 bedroegen de aardgasbaten 2,1% bbp (13 mld euro); in 2016 is

[29] Europese Commissie, 2015, European Economic Forecast, Spring 2015, mei (link).
[30] Het komt voor een deel ook doordat het 5-miljard-pakket voor een deel bestaat uit intensiveringen op de kinderopvangtoeslag (0,25 mld euro) en het lage-inkomensvoordeel (LIV) pas in 2017 ingaat. Het lastenverlichtingsdeel in 2016 bedraagt 4,25 mld euro.

dat scherp teruggelopen tot 0,8% bbp (5 mld euro). Daartegenover staat dat door de lagere rentetarieven de netto rentebetalingen door de overheid afnemen, in de ramingsperiode met 0,2%-punt tot 1,2% bbp; in 2008 was dat nog 2,0% bbp. Volgend jaar verbetert een incidentele factor het begrotingssaldo met 0,3% bbp: na ratificatie in 2016 van het Eigen Middelenbesluit van de Europese Unie (de manier waarop de begroting van de EU wordt gefinancierd) komt met terugwerkende kracht de Nederlandse korting op de EU-afdracht binnen.

Figuur 3.2 Gasbaten (links) en rentebetalingen (rechts) door de overheid, 2001-2016

Bron: CBS en CPB [(link)](#).

Het structurele tekort loopt op van 0,5% bbp in 2014 tot 1,2% bbp in 2016, voornamelijk door lagere aardgasbaten en het 5-miljard-pakket. Tegelijkertijd loopt het conjuncturele deel van het EMU-saldo terug door het aanhoudend herstel (tabel 3.2).

De overheidsschuld kwam vorig jaar uit op 67,9% bbp, de hoogste quote sinds het uitbreken van de Grote Recessie. In de ramingsperiode daalt de schuld voor het eerst met 3,4%-punt tot 64,5% bbp. Deze daling komt door het teruglopen van het overheidstekort, door een toename van het bbp (noemereffect) en door de privatisering van ABN AMRO, het verplicht schatkistbankieren door lagere overheden en aflossing door ABN AMRO. [31]

Het geraamde overheidstekort van 2,1% bbp in 2015 en 1,4% bbp in 2016 betekent een opwaartse bijstelling ten opzichte van de juniraming (1,9% bbp in 2015 en 0,8% bbp in 2016) en ten opzichte van het *Centraal Economisch Plan 2015* (1,8% bbp in 2015 en 1,2% bbp in 2016).[32] Dit komt vooral doordat in de jongste raming het 5-miljard-pakket is verwerkt en door de neerwaartse bijstelling van de aardgasbaten (vooral door lagere productie maar ook door lagere gasprijzen). Deze effecten worden slechts gedeeltelijk geneutraliseerd door de opwaartse ramingsbijstelling van de economische groei.

---

[31] Op basis van de Kamerbrief (ministerie van Financiën, 2015, Kamerbrief inzake verkoop ABN AMRO (link)) zijn voor deze raming de volgende technische veronderstellingen gemaakt: in 2015 wordt 25% van de aandelen verkocht en in 2016 20%. De uitgiftekoers is conform de boekwaarde van ABN AMRO (15 mld euro).

[32] De cijfers voor het feitelijk en structureel saldo zijn beperkt herzien ten opzichte van de voorlopige raming van augustus (link). Herzieningen komen door de finale augustusbesluitvorming, waaronder koopkrachtbesluitvorming, en beperkte aanpassingen op basis van additionele informatie, zoals over de dividendbetaling van ABN AMRO en over de maandrealisaties voor belastingen en premies. De schuldquote is neerwaarts herzien door additionele informatie, waaronder het niet verlenen van nieuwe leningen door het Europese steunfonds EFSF.

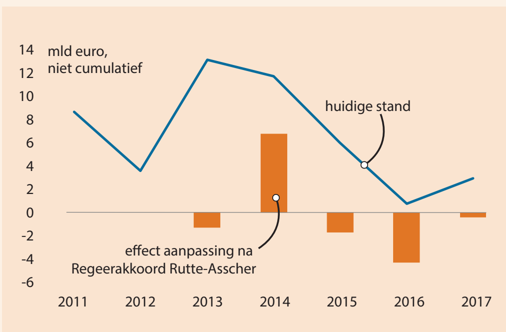
Tekortreducerende maatregelen 2011-2017

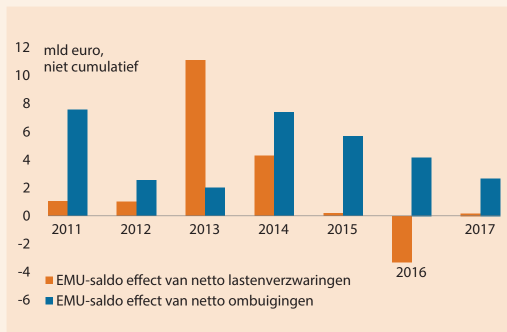
Vanaf 2011 heeft de overheid tekortreducerende maatregelen genomen in reactie op de sterke toename van het overheidstekort aan het begin van de Grote Recessie. Op basis van de huidige beleidsvoornemens bedragen de tekortreducerende maatregelen gemiddeld 7 mld euro per jaar ex ante (ca. 1% bbp per jaar) in de jaren 2011 tot en met 2017 ten opzichte van het basispad (a). Cumulatief komt dit neer op 47 mld euro. Dit vloeit niet alleen voort uit het Regeerakkoord van het kabinet Rutte-Asscher, maar ook uit het 6-miljard-pakket (september 2013), het Begrotingsakkoord 2013 (mei 2012) en het Regeer- en Gedoogakkoord van het kabinet Rutte-Verhagen (b). De belastingverlichting door het 5-miljard-pakket, opgenomen in het ontwerp-belastingplan 2016, betekent dat in 2016, voor het eerst in vijf jaar, netto nagenoeg geen sprake is van tekortreducerende maatregelen. Tegenover de netto lastenverlichting staat een netto ombuiging van vrijwel dezelfde grootte, met name op zorg en openbaar bestuur.

De cumulatief 47 mld euro aan tekortreducerende maatregelen bestaat voor 33 mld euro uit netto bezuinigingen en voor 14 mld euro uit netto lastenverhogingen. De verdeling per jaar verschilt daarbij sterk. Zo bestonden de maatregelen in 2013 vooral uit lastenverzwaringen.

Beleidsmaatregelen na de totstandkoming van het Regeerakkoord Rutte-Asscher hebben in 2014 geleid tot aanvullende tekortreducerende maatregelen waarvan het effect op het EMU-saldo door het 5-miljard-pakket grotendeels is tenietgedaan.

Tekortreducerende maatregelen 2011-2017

Bron: CPB berekeningen (link).

(a) Voor de Nederlandse begroting in internationaal perspectief zie CPB, 2015, Tekortreductie in internationaal perspectief, tekstkader in *Centraal Economisch Plan 2015* (link).
(b) Voor details zie Suyker, W., 2015, Begrotingsmaatregelen 2011-2017 (inclusief 5-miljard-pakket), CPB Achtergronddocument (link).

3.2 De raming en de begrotingsregels

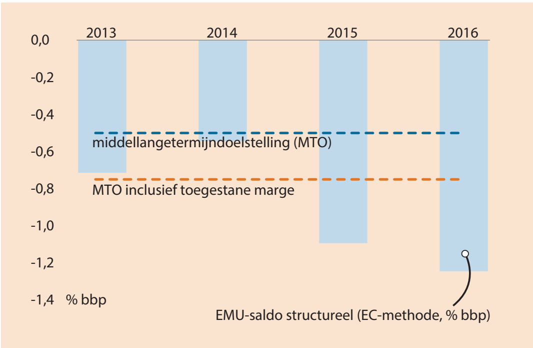
Doordat de Raad van de Europese Unie vorig jaar de buitensporigtekortprocedure voor Nederland heeft beëindigd, zijn voor Nederland nu de begrotingsregels van de preventieve arm van het Stabiliteits- en Groeipact van belang. De preventieve arm ziet toe op het toegroeien naar en behouden van begrotingsevenwicht op basis van de middellangetermijn-doelstelling (MTO). Hiervoor zijn de volgende vier variabelen relevant: het feitelijke EMU-saldo, het structurele EMU-saldo, de overheidsschuld en de overheidsuitgaven.

De belangrijkste norm is dat Nederland het feitelijke overheidstekort beneden de 3% bbp houdt. Nederland zou weer met een buitensporigtekortprocedure te maken kunnen krijgen als blijkt dat het feitelijke overheidstekort in het afgelopen jaar meer dan 3% bbp bedroeg, of als het geraamde tekort meer dan 3% bbp is.[33] Tabel 3.2 geeft het feitelijke EMU-saldo in de ramingsjaren en in het afgelopen jaar. In alle jaren blijft het tekort minder dan 3% bbp.

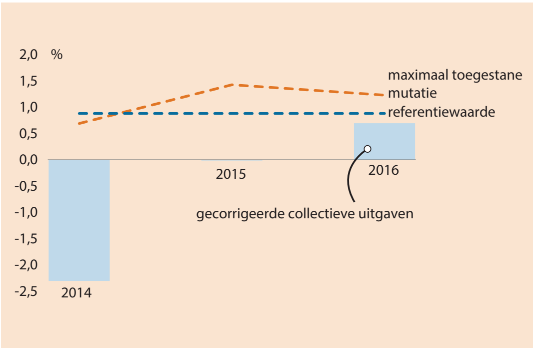
Voor Nederland dient het structurele EMU-saldo uiteindelijk minimaal gelijk te zijn aan zijn middellangetermijndoelstelling van het EMU-saldo (MTO): -0,5% bbp.[34] Het geraamde structurele saldo is -1,1% bbp in 2015 en -1,2% bbp in 2016 (zie tabel 3.2 en figuur 3.3). Hiermee is het geschatte structurele saldo niet conform de middellangetermijndoelstelling. De Raad van State, als het Onafhankelijk Begrotingstoezicht in Nederland, heeft gerapporteerd over de vraag of Nederland met deze vooruitzichten voldoet aan de Europese begrotingsafspraken.[35]

Figuur 3.3 De raming en de relevante Europese regels over overheidstekort en overheidsuitgaven

Structureel saldo en MTO

Overheidsuitgaven

Bron: CPB (link).

[33] Voor details, zie paragraaf 2.2.1.1 'Establishing non-compliance with the deficit criterion' in European Commission, 2013, Vade mecum on the Stability and Growth Pact, European Economy, Occasional Paper 151 (link).
[34] Hierbij hanteert de Europese Commissie in de beoordeling van een (ontwerp)begroting vanwege schattingsonzekerheden een marge van 0,25% bbp om te bepalen of een lidstaat de MTO behaald heeft. Zie voor deze onzekerheidsmarge bijvoorbeeld paragraaf 4.2 in European Commission, 2014, Commission opinion on the draft budgetary plan of the Netherlands (link).
[35] Raad van State, 2015, Septemberrapportage Begrotingstoezicht 2015.

Tabel 3.2 Gegevens voor Europese begrotingsregels

	2013	2014	2015	2016
EMU-saldo (% bbp)	-2,4	-2,4	-2,1	-1,4
EMU-saldo conjunctureel (EC-methode, % bbp) (a)	-2,1	-1,7	-1,0	-0,2
EMU-saldo eenmalige en andere tijdelijke maatregelen (% bbp) (b)	0,4	-0,1	0,0	0,0
EMU-saldo structureel (EC-methode, % bbp) (a)	-0,7	-0,5	-1,1	-1,2
Mutatie in EMU-saldo structureel (EC-methode, % bbp)		0,2	-0,6	-0,1
Vereiste mutatie in EMU-saldo structureel (c)			-0,3	-0,2
Uitgavenregel				
Gecorrigeerde collectieve uitgaven (volume, %) (d)		-2,3	0,0	0,7
Maximale groei gecorrigeerde collectieve uitgaven (e)		0,7	1,4	1,2
Verschil (f.g)		-3,0	-1,4	-0,5
Verschil (% bbp, g)		-1,3	-0,6	-0,2
EMU-schuld	67,6	67,9	66,4	64,5
Schuldcriterium tijdens transitieperiode (h)				
Geraamde mutatie in structureel saldo		0,2	-0,6	-0,1
Minimale mutatie in structureel saldo op basis van criterium		-0,6	-0,6	-0,6
Verschil (i)		0,8	0,0	0,5

(a) Op basis van de huidige, gehanteerde OESO/Europese Commissie schatting van een begrotingselasticiteit van 0,65. Zie Mourre, G. et al, 2014, Adjusting the budget balance for the business cycle: the EU methodology, European Economy, Economic Papers 536 (link).
(b) De Europese Commissie gaat mogelijk het effect van de ratificatie van het Eigen Middelenbesluit rekenen tot de eenmalige en tijdelijke maatregelen. Op zo'n beslissing is in deze raming niet geanticipeerd.
(c) Om lidstaten meer zekerheid te bieden over de begrotingsbeoordeling door de Europese Commissie wordt in het voorjaar op basis van de lenteraming van de Europese Commissie de vereiste mutatie van het structurele saldo bevroren (structural balance, based on freezing). Zie bijvoorbeeld Europese Commissie, 2015, Aanbeveling voor een aanbeveling van de Raad over het nationale hervormingsprogramma 2015 van Nederland en met een advies van de Raad over het stabiliteitsprogramma 2015 van Nederland (link).
(d) De overheidsuitgaven zijn exclusief rentebetalingen en het conjuncturele deel van de werkloosheidsuitkeringen en worden gecorrigeerd voor beleidsmatige mutaties in de collectieve lasten. Voor overheidsinvesteringen wordt het driejaarsgemiddelde genomen. De nominale uitgavenmutatie wordt gedefleerd met de bbp-deflator (voor 2016 het gemiddelde van deze MEV-raming en de voorjaarsraming van de Europese Commissie).
(e) Voor landen die precies voldoen aan de MTO-doelstelling, is de maximale mutatie onder de uitgavenregel gelijk aan het langjarige gemiddelde van de potentiële bbp-groei (referentiewaarde). Voor landen die in het voorgaande jaar niet voldeden aan de MTO, geldt een lagere maximale uitgavengroei en voor landen die meer dan voldeden aan de MTO-doelstelling, geldt een hogere gecorrigeerde uitgavengroei. Zie voor deze symmetrische aanpassing van de referentiewaarde bijvoorbeeld pag. 13 in Europese Commissie, 2015, Assessment of the 2015 Stability Programme for the Netherlands, Note prepared by DG ECFIN staff (link).Deze symmetrie werd nog niet toegepast in paragraaf 3.2 van het *Centraal Economisch Plan 2015*. De correctie van de referentiewaarde is gebaseerd op de convergentiemarge. Bij de beoordeling van het al dan niet voldoen aan de MTO is daarbij niet alleen de huidige raming relevant, maar ook voorgaande ramingen. De meest gunstige raming wordt gebruikt in de beoordeling.
(f) Het uitgavencriterium vereist een verschil van nul of negatief.
(g) Op basis van niet-afgeronde cijfers.
(h) Zie voetnoot onder figuur 3.4.
(i) Dit verschil mag niet kleiner zijn dan -0,25% bbp per jaar en na het eerste jaar van de transitieperiode cumulatief niet kleiner dan -0,75% bbp.

Voorts geldt een norm voor de overheidsuitgaven. De gecorrigeerde uitgavengroei is in 2015 en 2016 minder dan de maximaal toegestane toename (tabel 3.2 en figuur 3.3 rechts). Dit najaar zou de ontwerpbegroting worden teruggestuurd bij een ernstige afwijking van de SGP-vereisten. Hiervan kan sprake zijn bij een te sterke stijging van de gecorrigeerde overheidsuitgaven (meer dan 0,5% bbp op jaarbasis of tweejaarbasis) en een te sterke afwijking van de vastgestelde begrotingsruimte voor (het pad naar) de MTO (meer dan 0,5% bbp op jaarbasis of tweejaarbasis).[36] Als een van de twee afwijkingen te sterk is, dan volgt analyse door de Europese Commissie die in principe ook tot terugsturen van de ontwerpbegroting zou kunnen leiden.[37]

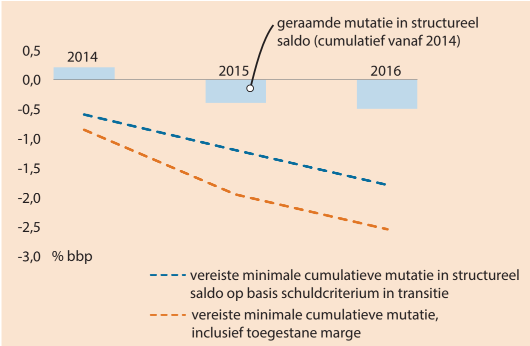
De overheidsschuld dient minder dan 60% bbp te zijn, of dient in ieder geval met een twintigste van het verschil met de 60%-norm per jaar af te nemen. Wat de laatste voorwaarde betreft, geldt een overgangsperiode voor landen zoals Nederland die in 2011 een buitensporigtekortprocedure hadden. In de drie jaar nadat het overheidstekort weer beneden de 3% bbp is gekomen, dient er een zodanige ontwikkeling te zijn, dat aan het einde van deze overgangsperiode de schuld met ten minste een twintigste van het verschil met de 60%-norm per jaar afneemt.[38] De Commissie kan de buitensporigtekortprocedure starten bij onvoldoende vermindering van de overheidsschuld. Dit kan zowel op basis van realisaties als op basis van ramingen.[39] Op basis van de huidige raming is de schuldontwikkeling conform het criterium van de overheidsschuld in de transitieperiode.[40] (zie figuur 3.4 en tabel 3.2).

De Europese begrotingsregels zijn leidend voor het Nederlandse begrotingsbeleid.[41] Dit begrotingsbeleid wordt geconcretiseerd door **begrotingsregels van het kabinet**. De uitgavenkaders en het inkomstenkader staan daarbij centraal.

---

[36] Zie Europees Parlement en Europese Raad, 2013, Verordening betreffende gemeenschappelijke voorschriften voor het monitoren en beoordelen van ontwerpbegrotingsplannen en voor het garanderen van de correctie van buitensporige tekorten van de lidstaten van de eurozone, Nr. 473/2013 (link).
[37] Bij een te sterke stijging van de gecorrigeerde overheidsuitgaven en een te sterke afwijking van (het pad naar) de MTO kan de Europese Commissie dit najaar niet de significanteafwijkingsprocedure starten, omdat dit alleen kan op basis van realisaties en niet op basis van ramingen.
[38] Voor details, zie paragraaf 2.2.1.3 ‘ Establishing non-compliance with the debt criterion in the transition period’ in European Commission, 2013, Vade mecum on the Stability and Growth Pact, European Economy, Occasional Paper 151 (link).
[39] Analyse van de relevante factoren kan ertoe leiden dat de Commissie aan de Europese Raad voorstelt om toch geen buitensporigtekortprocedure te starten. Dit was in februari jongstleden het geval voor Italië, België en Finland. Zie European Commission, 2015, European Semester 2015: College decisions, persbericht, 25 februari (link). Zie ook achterliggende stukken.
[40] Op basis van deze *Macro Economische Verkenning* alleen kan niet worden bepaald of de ontwikkeling van de overheidsschuld conform dit criterium is voor zover het de vooruitkijkende maatstaf is, omdat voor de berekening ramingen na 2016 nodig zijn. Voor deze ramingen na 2016 is gebruik gemaakt van de recente 10-jaarsverkenning. Zie hiervoor Gelauff, G. e.a., 2014, *Roads to recovery*, CPB Boek 11 (link).
[41] Zie begrotingsregel 5 in ministerie van Financiën, 2012, Startnota (link).

Figuur 3.4 De raming en de relevante Europese regels over de overheidsschuld (a)

(a) Het schuldcriterium tijdens de transitieperiode tot en met 2016 leidt tot een criterium voor de minimale lineaire mutatie in het structurele saldo (MLSA). Deze mutatie dient zodanig te zijn, dat in 2016 de overheidsschuld vermindert met een twintigste van het verschil tussen de overheidsschuld in het voorgaande jaar en de 60%-schuldnorm. Aan de MLSA dient cumulatief over de drie jaar van de transitieperiode te worden voldaan. Indien in eerdere jaren de mutatie van het structurele saldo groter (kleiner) is dan de MLSA, dan kan (moet) het structurele saldo in het desbetreffende jaar kleiner (groter) zijn. Dit leidt in het geval van Nederland in de figuur tot een dalende reeks voor de vereiste minimale mutatie in het structurele saldo per jaar. Het criterium over de vermindering van de schuld met een twintigste kent een terugkijkende, vooruitkijkende en een conjunctuur-gecorrigeerde variant. De MLSA is gebaseerd op de variant waaraan het eenvoudigst wordt voldaan. In deze projectie is dit voor Nederland de terugkijkende variant.

Bron: CPB (link).

De uitgavenkaders, die bij het aantreden van het nieuwe kabinet voor de jaren 2013-2017 zijn vastgesteld, zijn herzien na de Begrotingsafspraken 2014 in de Najaarsnota 2013.[42] Onderscheiden worden drie begrotingsdisciplinesectoren: Rijksbegroting in enge zin, sociale zekerheid en arbeidsmarktbeleid en zorg. Tegenvallers moeten binnen de kaders worden gecompenseerd. Volgens de huidige inzichten onderschrijden de uitgaven binnen de kaders de ijklijn in zowel 2015 als 2016, met respectievelijk 0,4 mld euro in 2015 en 0,6 mld euro in 2016. De overschrijdingen op het kader Rijksbegroting in enge zin zijn lager dan het totaal van de onderschrijdingen op het kader Zorg en het kader Sociale Zekerheid en de Arbeidsmarkt.

Tabel 3.3 Overschrijding uitgavenkader in 2015-2016

	2015	2016
	mld euro	
Overschrijding	-0,4	-0,6
w.v. Rijksbegroting in enge zin	0,7	1,3
Sociale Zekerheid en Arbeidsmarktbeleid	-0,4	-0,7
Budgettair Kader Zorg	-0,7	-1,2

[42] Zie Vaststellen kaders, bijlage 3 in ministerie van Financiën, 2013, Najaarsnota 2013 (link).

Tijdens de kabinetsperiode vinden aanpassingen van de hoogte van het uitgavenkader plaats op basis van de begrotingsregels, waaronder de aanpassing aan de hand van de ontwikkeling van de prijs van de nationale bestedingen.[43] Er ontstaat budgettaire spanning als de opwaartse druk op lonen en prijzen sterker is dan die op de prijs van de nationale bestedingen.[44] Het gaat daarbij om de ontwikkeling ten opzichte van de verwachte ontwikkeling ten tijde van het vaststellen van de kaders. Bij oplopende spanning wordt het moeilijker de uitgaven onder de ijklijn te houden. In deze *Macro Economische Verkenning* is de budgettaire spanning 2,2 mld euro in 2015 en 3,5 mld euro in 2016. Dit komt door de relatief sterke stijging van de lonen in de marktsector.

Het inkomstenkader, dat bij het aantreden van het nieuwe kabinet voor de jaren 2013-2017 is vastgesteld, is inhoudelijk herzien na de *Miljoenennota 2015*.[45] De aanpassing van het inkomstenkader in de *Miljoenennota 2016* is niet terug te voeren op de regels voor het trendmatig begrotingsbeleid. Het inkomstenkader omvat alle beleidsmaatregelen van het kabinet en moet cumulatief over een kabinetsperiode sluiten. Gedurende de kabinetsperiode moeten de genomen lastenmaatregelen cumulatief gelijk zijn aan het vastgestelde inkomstenkader. De aanpassingen in het nieuwe inkomstenkader betreffen met name de lastenverlichting in het 5-miljard-pakket en de gedeeltelijke compensatie van de lager dan verwachte zorgpremies.[46] De toetsing van het inkomstenkader van het CPB is ten opzichte van de stand van het inkomstenkader conform de *Miljoenennota 2016*. Er is sprake van een overschrijding van het kader van 0,2 mld euro.[47]

Tabel 3.4 Overschrijding inkomstenkader 2013-2016

	2015	2016	Cumulatief 2013-2016
	mld euro		
Overschrijding inkomstenkader	0,0	0,2	0,2
w.v. beleidsmutaties (m.u.v. zorg)	0,0	0,0	0,0
zorg	0,0	0,2	0,2

[43] De aanpassing van de ijklijn als gevolg van de mutatie van de prijs nationale bestedingen van het lopende jaar wordt echter stopgezet bij de Voorjaarsnota en is zodoende gebaseerd op de raming in het *Centraal Economisch Plan*.
[44] Tot en met de *Macro Economisch Verkenning 2014* werd de budgettaire spanning als gevolg van de ontwikkeling van de lonen en prijzen in CPB-publicaties aangeduid met de ruilvoet. In begrotingsnota's (zoals de *Miljoenennota*) heeft het begrip ruilvoet echter een andere inhoud. Vandaar dat ter voorkoming van verwarring de term ruilvoet is vervangen door budgettaire spanning. Het verschil tussen budgettaire spanning en de ruilvoet in de begrotingsnota's is dat bij het bepalen van de budgettaire spanning alleen de niet-beleidsmatige loon- en prijsontwikkelingen worden meegenomen. Meer precies gaat het wat de loonontwikkeling betreft om die ontwikkelingen die voor de collectieve sector als werkgever exogeen zijn.
[45] Ministerie van Financiën, 2015, *Miljoenennota 2016*.
[46] De compensatie van de zorgpremies door het kabinet is kleiner dan volgens de raming van het CPB noodzakelijk zou zijn geweest en dientengevolge slechts gedeeltelijk. Dit verschil wordt veroorzaakt door een andere inschatting van de incidentele lastenmutatie. De incidentele lastenmutatie van de zorgpremies hoeft niet te worden gecompenseerd en wordt bepaald door de stand van het saldo verzekeraars en het saldo zorgverzekeringsfonds.
[47] Deze overschrijding is niet zichtbaar in de kadertoetsing van het ministerie van Financiën in de *Miljoenennota 2016*. Het verschil wordt veroorzaakt door een andere raming van de nominale zorgpremies.

3.3 Collectieve uitgaven

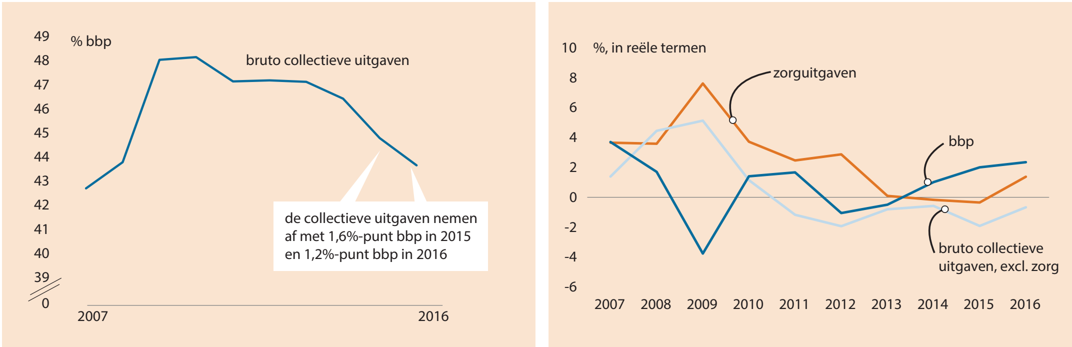
De collectieve-uitgavenquote neemt in 2015 en 2016 af met respectievelijk 1,6% bbp in 2015 en 1,2% in 2016. Deze daling komt in 2015 vooral door de daling in de uitgaven voor openbaar bestuur, de zorg en sociale zekerheid. De uitgaven voor sociale zekerheid, zorg en openbaar bestuur nemen in 2016 verder af. De daling bij de uitgaven aan internationale samenwerking in 2016 komt doordat dan met terugwerkende kracht de Nederlandse korting op de EU-afdracht binnenkomt. De lage rentetarieven betekenen dat de rentebetalingen in de ramingsperiode verder afnemen. De collectieve-uitgavenquote komt uit op 43,6% bbp in 2016. Tijdens de Grote Recessie was deze quote, vooral door noemereffecten, opgelopen van 42,7% bbp in 2007 tot 48,1% bbp in 2010.

Tabel 3.5 Collectieve uitgaven, 2011-2016 (a)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016
	% bbp					
Openbaar bestuur	9,9	9,8	9,5	9,5	8,7	8,5
Veiligheid	1,7	1,8	1,8	1,8	1,9	1,8
Defensie	1,3	1,2	1,2	1,1	1,0	1,0
Infrastructuur	1,8	1,6	1,6	1,5	1,4	1,4
Onderwijs	5,4	5,3	5,3	5,4	5,3	5,2
Zorg (a)	9,4	9,8	9,9	9,7	9,5	9,4
w.v. AWBZ/Wlz (b)	3,6	4,0	3,9	3,8	2,6	2,5
Zvw (b)	5,3	5,3	5,5	5,4	5,7	5,8
overig (o.a. Wmo) (b)	0,5	0,5	0,5	0,5	1,2	1,1
Sociale zekerheid	12,3	12,5	12,7	12,6	12,3	12,1
w.v. AOW/ANW	4,8	5,0	5,1	5,2	5,2	5,2
WW en bijstand (c)	2,0	2,2	2,5	2,3	2,1	1,9
arbeidsongeschiktheid (c)	1,7	1,6	1,6	2,0	1,9	1,9
overig (o.a. zorgtoeslag)	3,8	3,6	3,4	3,1	3,1	3,1
Overdrachten aan bedrijven	1,7	1,7	1,7	1,5	1,4	1,4
Internationale samenwerking	1,8	1,8	1,9	2,0	1,9	1,5
Rente	1,8	1,6	1,5	1,4	1,3	1,2
Bruto collectieve uitgaven	47,1	47,1	47,1	46,4	44,8	43,6
	mutatie in %					
Reële bruto collectieve uitgaven	-0,5	-1,0	-0,6	-0,5	-1,6	-0,2
Werkgelegenheid sector overheid	-2,7	-2,0	-1,2	-1,1	-0,1	-0,3
Werkgelegenheid bedrijfstak zorg	2,7	0,8	-0,3	-1,9	-1,5	0,2

(a) De indeling wijkt enigszins af van die in figuur 1.5 links.
(b) De Hervorming Langdurige Zorg en de nieuwe Jeugdwet leiden tot forse verschuivingen tussen de zorgonderdelen in 2015.
(c) WW- en arbeidsongeschiktheidsuitgaven worden in 2014 beïnvloed door de budgetneutrale schuif als gevolg van de invoering 'Wet beperking ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid vangnetters'.

Figuur 3.5 Collectieve uitgaven nemen af in 2015 en 2016

Bron: CBS en CPB (link).

Maatregelen voor de zorg uit de brief 'Kwaliteit loont' (a)

In 2013 sloot de minister een hoofdlijnenakkoord met de sector om de uitgavengroei te beperken. Extra maatregelen waren nodig toen een onderdeel van het akkoord - het voorstel om art. 13 Zvw aan te passen - in de Eerste Kamer sneuvelde. In de brief 'Kwaliteit Loont' kondigt de minister van VWS een groot aantal maatregelen aan om de werking van het stelsel van curatieve zorg verder te verbeteren (a).

Verschillende maatregelen uit 'Kwaliteit Loont' adresseren problemen op gebieden waar de werking van het huidige stelsel nog te wensen over laat (b). Het gaat om maatregelen die:

- betere kwaliteitsinformatie over de verleende zorg afdwingen;
- meer transparante polissen in de verzekeringsmarkt bewerkstelligen;
- maatschappelijk ongewenste concentratie onder zorgaanbieders tegengaan;
- bij de zorginkoop een grotere vrijheid in de contractering toestaan.

De effecten van deze maatregelen op de kwaliteit, betaalbaarheid en toegankelijkheid van de zorg zijn per saldo positief. Maar de effecten zijn niet heel groot, het gaat immers niet om een majeure verandering, maar om *finetuning* van het stelsel.

'Kwaliteit loont' beoogt daarnaast risicoselectie tegen te gaan door de risicoverevening te verbeteren. Idealiter gebeurt dat door niet-beïnvloedbare determinanten van zorggebruik aan het vereveningsmodel toe te voegen. Maar na alle verbeteringen van de afgelopen jaren zijn de mogelijkheden begrensd. Vooralsnog wordt de resterende risicoselectie vooral tegengegaan door wel-beïnvloedbare determinanten van zorggebruik toe te voegen, met name het zorggebruik van verzekerden in het recente verleden. Dat maakt het stelsel weliswaar rechtvaardiger, maar het gaat in meer of mindere mate ten koste van de doelmatigheid.

Of het werkelijk lukt om de contractering in de ziekenhuiszorg te verbeteren door het macrokostenbeheersingsinstrument gerichter in te zetten, is zeer de vraag. En de maatregelen om het stelsel voor de curatieve GGZ beter te laten werken, voegen niet veel toe aan wat er al aan beleid in de pijplijn zit. Ook enkele andere maatregelen uit de brief, zoals het verlaagde eigen risico voor specifieke groepen, komen feitelijk neer op een nuancering of verduidelijking van bestaande regels.

Alles overziend rekent het CPB ermee dat de besparing van de hoofdlijnenakkoorden, met als stok achter de deur het MBI, gehaald gaan worden, ook al is de aanpassing van art. 13 Zvw vervangen door het palet aan maatregelen uit de brief 'Kwaliteit loont'.

(a) Zie de brief 'Kwaliteit loont', 2015, Kamerstuk 31 765, nr. 116, 6 februari (link), en de Voortgangsrapportage Kwaliteit loont, 2015, Kamerstuk 31 765, nr. 153, 30 juni (link).
(b) Zie bijvoorbeeld Evaluatie Zorgverzekeringswet, 2014, KPMG Plexus (link), Eindrapport Evaluatie zorgverzekeringswet; Van Kleef, Schut en Van de Ven, 2014, Zorgstelsel en Risicoverevening, Acht jaar na invoering Zorgverzekeringswet: succes verzekerd? (link) en Douven, Zoutenbier en Bijlsma, 2015, Vijf aanknopingspunten voor doelmatigheid in de curatieve zorg, CPB Policy Brief 2015-12 (link).

De **collectieve zorguitgaven** dalen in 2015 als percentage van het bbp met 0,3%-punt naar 9,5%. In 2016 is dit 9,4% bbp. De daling van de zorguitgaven in %bbp vanaf 2013 komt na een lange periode van stijging. In nominale termen stijgen de zorguitgaven in 2015 met 0,4% en in 2016 met 2,4%. De lage reële ontwikkeling van de zorguitgaven komt door de ingezette beleidsmaatregelen en andere ontwikkelingen die tot een lagere groei van de zorguitgaven leiden.[48] De lage nominale ontwikkeling van de zorguitgaven komt daarnaast door de lage inflatie.

Na de hervorming langdurige zorg in 2015, wordt ook in 2016 de groei van de zorguitgaven afgeremd door beleid. In de zorg wordt 2,0 mld euro omgebogen in 2016, waarvan 0,8 mld euro in de Zvw, 0,5 mld euro in de Wlz en 0,7 mld euro in de begrotingsgefinancierde zorg. De beleidsmaatregelen worden in meer detail beschreven in de beleidsuitgangspunten.

De **socialezekerheidsuitgaven** als percentage van het bbp dalen van 12,6% in 2014 naar 12,1% in 2016. De grootste daling doet zich voor bij de werkloosheidsuitkeringen. De AOW- en arbeidsongeschiktheidsuitgaven als %bbp dalen beperkt.

Het aantal AOW-uitkeringen stijgt als gevolg van de vergrijzing tot circa 3,1 mln in 2016, zie tabel 3.6. Het aantal ANW-uitkeringen blijft in 2015 en 2016 stabiel. Het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen laat een daling zien vanwege de afname van het aantal Wajong-uitkeringen. De netto-uitstroom uit de WAO en de netto-instroom in de WIA houden elkaar in evenwicht. De Wajong-instroom daalt fors als gevolg van de beperking tot volledig en duurzaam arbeidsongeschikten. Terwijl de instroom in 2014 nog ruim 17.000 personen was, worden in 2016 nog maar ruim 3.000 nieuwe uitkeringen verwacht. Dat betekent dat de verwachte instroom kleiner is dan de uitstroom, waardoor het aantal Wajong-uitkeringen afneemt.

Het aantal werkloosheidsuitkeringen neemt af vanwege de aantrekkende arbeidsmarkt. In 2015 worden circa 340.000 WW-uitkeringen verwacht. Dat aantal neemt af tot circa 320.000 uitkeringen in 2016. Het aantal bijstandsuitkeringen laat een stijging zien. De daling van de werkloosheid heeft weliswaar een neerwaarts effect op het aantal bijstandsuitkeringen, maar dit wordt meer dan tenietgedaan door de invoering van de Participatiewet, waardoor voormalig Wajong-gerechtigden in de bijstand terechtkomen. Het aantal bijstandsuitkeringen stijgt naar verwachting tot circa 410.000 in 2016.

[48] Zie ook *Centraal Economisch Plan 2015*, p. 58,59 (link) en CPB policy brief 2013/09, Decemberraming 2013, p. 8,9 (link).

Tabel 3.6 Uitkeringsvolumes en percentage uitkeringsgerechtigden, 2014-2016

	2014	2015	2016
	duizenden		
Uitkeringsvolumes (a)			
AOW	2978	3045	3080
ANW	36	30	30
Ziekteverzuim	293	295	295
Arbeidsongeschiktheid totaal	672	670	665
w.v. WAO/WIA/WAZ	472	465	465
Wajong	199	205	200
Werkloosheidsuitkering	364	340	320
Participatiewet/IOAW/IOAZ	388	400	410
Totaal	4731	4780	4800
Actieven (b)	6684	6715	6780
I/a-ratio (c)	71	71	71
w.v. AOW	45	45	45
Overig	26	26	25

(a) In duizenden (volledige) uitkeringsjaren.
(b) Het arbeidsvolume exclusief ziekteverzuim, in duizenden arbeidsjaren.
(c) Percentage uitkeringsgerechtigden. Ratio van inactieven ten opzichte van actieven, in procenten.

De daling van de werkgelegenheid in de sector overheid zet in 2015 en 2016 nog licht door. Ook in de zorgsector daalt de werkgelegenheid in 2015, met 1,5%, gevolgd door een stijging met 0,2% in 2016.

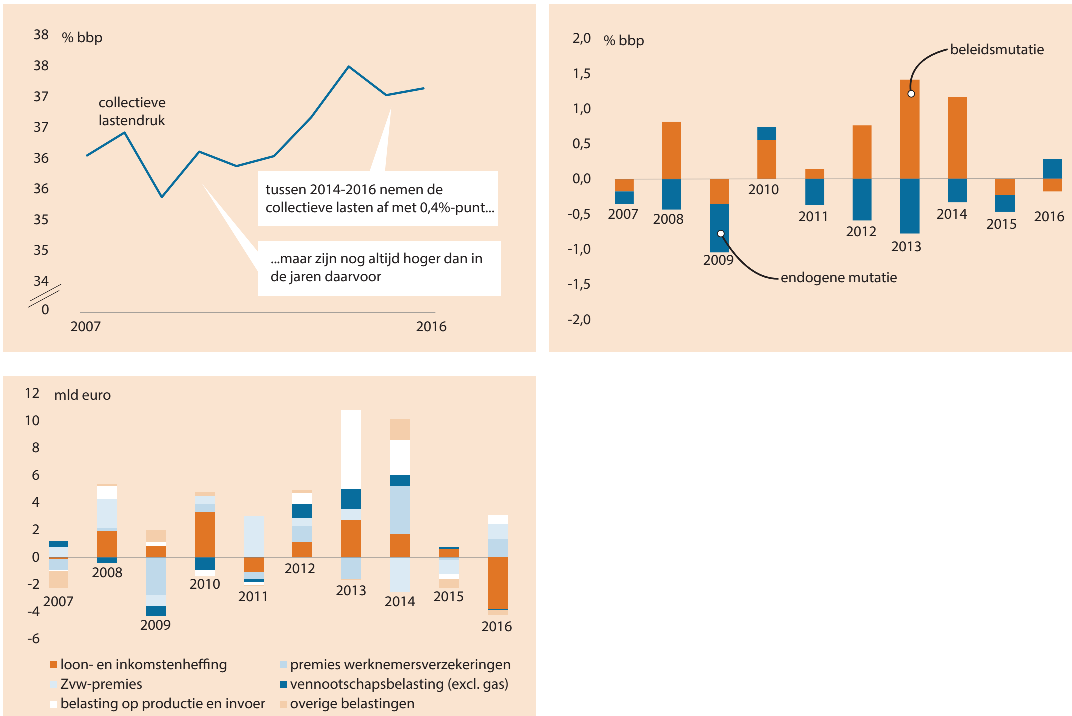
3.4 Collectieve lasten

De collectieve lasten nemen tussen 2014 en 2016 af met 0,4%-punt, tot 37,1% bbp in 2016, maar zijn nog wel hoger dan in de jaren ervoor (tabel 3.7). Deze daling wordt met name veroorzaakt door beleid, waaronder de lastenverlichting van het 5-miljard-pakket. Deze lastenverlichting wordt deels gecompenseerd door al eerder door het kabinet voorgenomen lastenverzwaringen (figuur 3.6). Deze en andere maatregelen staan in detail beschreven in de bijlage. De belasting- en premieontvangsten blijven in 2015 endogeen licht achter bij de ontwikkeling van het bbp. In 2016 stijgen de endogene belasting- en premieontvangsten sterker dan het bbp. Dit betekent dat er sprake is van een relatief belastingrijke samenstelling van de economische groei.

De inkomsten uit de loon- en inkomstenheffing in procenten bbp dalen in 2015 endogeen, vanwege het achterblijven van de nominale loonsom bij het bbp. In 2016 groeit de loonsom sterker dan het bbp, wat leidt tot een endogene toename van de loon- en inkomstenheffing. Zowel in 2015 als in 2016 neemt de vennootschapsbelasting sterker toe dan het bbp. Dit wordt met name veroorzaakt door de lagere olieprijs, die de winsten van bedrijven doet stijgen. De belastingen op productie en invoer blijven in 2015 achter bij de ontwikkeling van het bbp, doordat het bbp harder groeit dan de particuliere consumptie. In 2016 is de

ontwikkeling van de consumptieve bestedingen vergelijkbaar met de ontwikkeling van het bbp.

Figuur 3.6 Collectievelastendruk in % bbp (linksboven), beleids- en endogene mutaties in de collectievelastendruk in % bbp (rechts) en beleidsmatige lastenontwikkeling in mld euro (onder)

Bron: CBS en CPB (link).

De zorgpremies hebben zich in de afgelopen jaren zeer gematigd ontwikkeld. De gemiddelde nominale premie in 2016 van 1260 euro per volwassene ligt 61 euro hoger dan in 2011, een stijging van gemiddeld 1% per jaar. Het tarief van de inkomensafhankelijke premie is nagenoeg onveranderd ten opzichte van 2011[49]. Deze gematigde premieontwikkeling komt deels door de gematigde Zvw-uitgavenstijging over de laatste jaren vergeleken met de premiegrondslagen. En weliswaar zijn in het kader van de HLZ in 2015 taken overgeheveld naar de Zvw, maar die taken worden in 2016 nog deels gefinancierd door een Rijksbijdrage. Daarnaast werden de Zvw-premies in 2011 boven lastendekkend niveau vastgesteld en in 2016 onder lastendekkend niveau.

[49] Het feitelijke tarief in 2016 ligt 1%-punt lager, maar dit komt door de beleidsmatige verhoging van de IAB-grondslag in 2012 vanwege de Wet Uniformering Loonbegrip en de aanpassing van de IAB-tariefkorting in 2016.

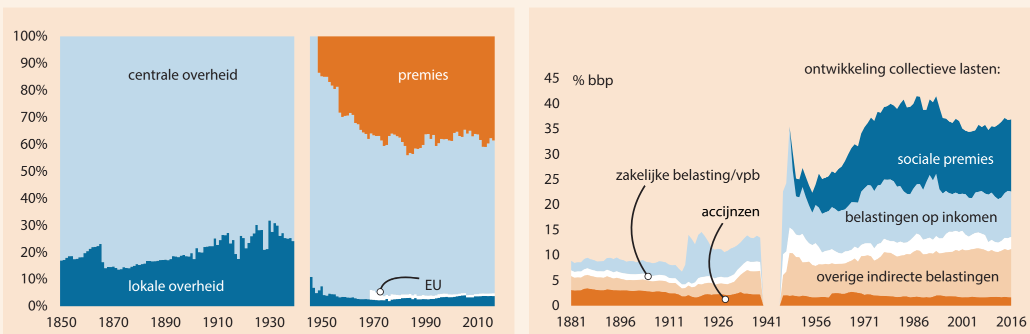
Belastingen sinds 1850: de lange weg naar een modern belastingstelsel

Wijzigingen in het belastingstelsel zijn van alle tijden. De brief van staatssecretaris Wiebes van 19 juni 2015 bevatte ook voorstellen om te komen tot een groter lokaal belastinggebied en plannen die leiden tot een verschuiving van directe naar indirecte belastingen. Vanuit historisch perspectief is dit opvallend, want de afgelopen anderhalve eeuw is het belang van de lokale belastingen steeds kleiner geworden. Ook is er in het verleden veeleer sprake van een verschuiving naar directe belastingen.

In de negentiende en in de eerste helft van de twintigste eeuw maken lokale heffingen een veel groter deel van de belastingmix uit dan nu het geval is (linkerfiguur). Rond 1850 bestaan de lokale inkomsten met name uit (opcenten op) accijnzen op allerlei eerste levensbehoeften. Omdat de tarieven per gemeente fors verschillen, belemmert dit de handel. Ook zijn ze sterk regressief: met name de laagste inkomens betalen de accijnzen. In de loop van de jaren zestig van de negentiende eeuw worden gemeentelijke accijnzen afgeschaft.(b)

De gemeentelijke uitgaven stijgen in de eerste helft van de twintigste eeuw fors, vanwege uitgaven aan onderwijs en infrastructuur. Uitgaven die vooral worden gefinancierd uit de grondbelasting, de personele belastingen en opcenten op Rijksbelastingen. Deze ontwikkeling stopt wanneer in de jaren dertig het gemeentefonds wordt opgericht, de centrale overheid meer verantwoordelijkheden naar zich toe trekt en grote verschillen in lokale belastingtarieven worden verboden. Nederland zet de eerste schreden naar een gecentraliseerde welvaartsstaat met een beperkt aandeel van de lokale belastingen.(c)

Verdeling collectieve lasten 1850-2016 (links) en ontwikkeling collectieve lasten 1881-2016 in % bbp (rechts)

Bron: CBS, Van der Voort 1994, eigen berekeningen (link).

Eind negentiende eeuw wordt de belastingmix gedomineerd door accijnzen (met name op suiker en gedestilleerd) en personele belasting. De personele belasting beoogde naar draagkracht te heffen: de grondslag werd gebaseerd op de huurwaarde, het aantal ramen en deuren van de woning en het aantal haarden, dienstboden en paarden.

De ontwikkeling naar een modern belastingstelsel waarin het grootste deel van de lasten op inkomen drukt, heeft in Nederland relatief lang geduurd. In Engeland werd de inkomstenbelasting in 1842 ingevoerd. In Nederland werd dit pas een halve eeuw later door de minister van Financiën en econoom Pierson gerealiseerd. Het censuskiesrecht zorgde ervoor dat vooral de hogere inkomens vertegenwoordigd waren in het parlement, wat de invoering van een inkomstenbelasting aanmerkelijk vertraagde. Door het 'smeergeld' van de Indische baten konden de regressieve en verstorende (lokale) accijnzen worden afgeschaft, zonder dat een wezenlijke hervorming van het stelsel nodig was (d). Met de introductie van de inkomstenbelasting in 1914 neemt het aandeel van directe belastingen sterk toe. Samen met de invoering van de omzetbelasting (1934) ontstaan hiermee de contouren van ons huidige belastingstelsel. Na de Tweede Wereldoorlog neemt de premieheffing een hoge vlucht, als gevolg van de opbouw van de verzorgingsstaat (linkerfiguur). Tegenwoordig vormen de omzetbelasting (btw), de loon- en inkomstenbelasting en de premieheffing ongeveer 75% van de collectieve lasten.

(a) Floor, E. en F. Bos, 2015, Belastingen sinds 1850, CPB Achtergronddocument, te verschijnen.
(b) Pfeill, T., 2009, *Op gelijke voet*, p. 110 e.v.; zie ook: Voort, R.H. van der, 1994, *Overheidsbeleid en overheidsfinanciën in Nederland 1850-1913*, p. 114-116.
(c) Bos, F., 2010, Fiscal decentralisation in the Netherlands; history, current practice and economic theory, CPB Document 214, p. 31 e.v. (link).
(d) Vrankrijker, A.C.J. de, 1967, *Belastingen in Nederland 1848-1893*, p. 13.

Tabel 3.7 Belasting- en premieontvangsten, 2014-2016

	2014	2015	2016	2015	2016	2015	2016
				Beleid		Endogeen	
	niveau in % bbp			mutaties in % bbp per jaar			
Loon- en inkomstenheffing	13,4	13,3	12,9	0,1	-0,6	-0,2	0,2
Premies werknemersverzekeringen	3,0	3,0	3,2	0,0	0,2	0,0	0,0
Zvw-premies	5,3	5,1	5,2	-0,1	0,2	0,0	0,0
Vennootschapsbelasting (exclusief gas)	2,0	2,2	2,2	0,0	0,0	0,2	0,1
Belastingen op productie en invoer	11,7	11,4	11,6	-0,1	0,1	-0,2	0,0
Overige belastingen	2,1	2,0	2,0	-0,1	-0,1	0,0	0,0
Totaal	37,5	37	37,1	-0,2	-0,2	-0,2	0,3

3.5 Koopkracht

De mediane statische koopkracht van alle huishoudens verbetert zowel in 2015 als in 2016. Voor de berekeningen van de koopkracht wordt de nationale consumentenprijsindex (cpi) gebruikt, omdat het bruto-nettotraject dat gebruikt wordt in de koopkrachtberekeningen en het cpi, volledig op elkaar zijn afgestemd. De cpi ligt dit en volgend jaar respectievelijk 0,9% en 1,2% hoger dan een jaar eerder.[50]

Koopkracht in 2015

In 2015 verbetert de mediane koopkracht met 0,7%. De reële lonen stijgen met 0,4% omdat de contractlonen in de marktsector (+1,3%) sneller stijgen dan de inflatie (+0,9%). Werkenden gaan er met 1,2% het meest op vooruit. De koopkracht van gepensioneerden blijft ten opzichte van 2014 ongewijzigd, omdat de pensioenen maar beperkt geïndexeerd zijn.

De hogere nominale zorgpremie, de verhoging van het afbouwpercentage van de zorgtoeslag, de versnelde afbouw van de algemene heffingskorting vanaf de tweede schijf en de verhoging van het tarief eerste schijf hebben een drukkend effect op de koopkracht in 2015. De verhoging van de algemene heffingskorting en de arbeidskorting en de lagere pensioenpremies door de versobering van het Witteveenkader hebben echter een positief koopkrachteffect in 2015. Per saldo resulteert een positieve koopkrachtontwikkeling, met name bij werkenden.

In 2015 is het aantal kindregelingen teruggebracht naar vier. Deze hervorming leidt tot overwegend ongunstige koopkrachteffecten voor huishoudens met kinderen. Uitzondering is de groep alleenstaande ouders met lage tot middeninkomens zonder minimumuitkering. Zij hebben voordeel van de kop op het kindgebonden budget.

---

[50] De toename ligt dit jaar iets hoger dan de inflatie volgens de geharmoniseerde prijsindex (hicp), doordat de ontwikkeling van de toegerekende huur voor eigenwoningbezitters is gekoppeld aan de relatief sterk stijgende huren.

Een volledig overzicht van de beleidsuitgangspunten in 2015 is opgenomen in de *Macro Economische Verkenning 2015.*[51]

Koopkracht in 2016

In 2016 verbetert de mediane koopkracht met 1,4%. De reële lonen stijgen met 0,2% omdat de contractlonen in de marktsector (+1,4%) meer stijgen dan de inflatie (+1,2%). Werkenden gaan er met 2,5% het meest op vooruit. Zij hebben voordeel van de lastenverlichtende maatregelen in het 5-miljard-pakket. De koopkracht van gepensioneerden en uitkeringsgerechtigden stijgt met 0,2%.

De stijging van de nominale zorgpremie met circa 100 euro is ongunstig voor huishoudens zonder zorgtoeslag. Daarnaast wordt er beleid gevoerd, waaronder het 5-miljard-pakket. Alle huishoudens hebben voordeel van de beperkte verhoging van de algemene heffingskorting. De algemene heffingskorting wordt echter ook sneller en volledig afgebouwd. Dit is ongunstig voor huishoudens met een inkomen vanaf de tweede schijf. Vanaf een inkomen van circa 67.000 euro is de algemene heffingskorting volledig afgebouwd. Het verlagen van het tweede- en derdeschijftarief werkt positief door in de koopkracht van huishoudens met een inkomen vanaf de tweede schijf. Huishoudens met een inkomen in de vierde schijf gaan er ook op vooruit door de verlenging van de derde schijf met 8.548 euro. Het verhogen van het eersteschijftarief werkt negatief door in de koopkracht van alle huishoudens.

Werkenden met een inkomen tot circa 107.000 euro ontvangen in 2016 een hogere arbeidskorting dan in 2015. Werkenden met een inkomen tussen circa 20.000 euro en 34.000 euro gaan er hierdoor het meest op vooruit; zij profiteren volledig van de stijging van de maximale arbeidskorting met 871 euro. Werkenden met kinderen hebben verder voordeel van de intensivering van de inkomensafhankelijke combinatiekorting, de intensivering van de kinderopvangtoeslag en het verhogen van het kindgebonden budget vanaf het tweede kind.

De koopkracht van gepensioneerden stijgt met 0,2% ten opzichte van 2015. De verhoging van de ouderenkorting onder de inkomensgrens van circa 36.000 euro (met 139 euro) en de verhoging van de zorgtoeslag hebben een positief koopkrachteffect. Het afschaffen van de ouderentoeslag in box 3, het verlagen van de ouderenkorting boven de inkomensgrens van circa 36.000 euro (met 83 euro) en het verhogen van het lage IAB-tarief hebben een negatief effect op de koopkracht van gepensioneerden. Het verhogen van het lage IAB-tarief heeft ook een negatief effect op de koopkracht van zelfstandigen.

---

[51] Zie *Macro Economische Verkenning 2015*, pag. 71 (link). Van deze beleidsuitgangspunten is de maatregel “Afbouw van de AOW-toeslag voor jongere partners voor AOW’ers met een hoog inkomen” vervallen.

Hogere reserves van zorgverzekeraars onder Solvabiliteit II

Per 2016 gaat in Europees verband het nieuwe toezichtsraamwerk Solvabiliteit II gelden voor (zorg)verzekeraars (a). Volgens dit raamwerk wordt een individuele minimumsolvabiliteitseis per verzekeraar afgeleid die nauwkeuriger moet aansluiten bij het daadwerkelijke risicoprofiel van die verzekeraar. Vanwege het Nederlandse vereveningssysteem ligt de minimumeis voor Nederlandse zorgverzekeraars ongeveer 40% lager dan bij vergelijkbare verzekeraars in omringende landen. Per saldo zal de gemiddelde solvabiliteitseis per zorgverzekeraar onder Solvabiliteit II echter hoger liggen dan onder Solvabiliteit I. Desondanks hebben verzekeraars voldoende reserve om de zorgpremies ook in 2016 onder lastendekkend niveau vast te stellen.

Vanwege het afschaffen van de macronacalculatie werd de minimum solvabiliteitseis onder Solvabiliteit I voor zorgverzekeraars in 2012 verhoogd van 9% naar 11%. Door het afschaffen van vooral de macronacalculatie dragen de private zorgverzekeraars in plaats van het publieke zorgverzekeringsfonds het risico van mee- of tegenvallers bij de Zvw-uitgaven. Daardoor is de bijdrage van het zorgverzekeringsfonds aan het EMU-saldo voorspelbaar geworden en de doelmatigheidsprikkel voor zorgverzekeraars groter geworden. Het hogere risico voor private verzekeraars draagt echter bij aan de noodzaak voor voldoende reserves.

De gemiddelde minimumsolvabiliteitseis onder Solvabiliteit II zal eind 2016 uitkomen op ongeveer 17% van de grondslag. Maar niet alleen de minimumeis verandert. De andere manier van berekening van het premierisico stelt hogere eisen aan de solvabiliteit (b), de andere definitie van aanwezige reserves daarentegen lagere. Ook is de interventieladder aangepast. DNB grijpt onder Solvabiliteit II pas in als een verzekeraar daadwerkelijk onder de minimum solvabiliteitseis komt. De buffer die verzekeraars willen aanhouden bovenop de minimumeis, kan hierdoor omlaag. Het CPB rekent ermee dat verzekeraars niet meer zullen koersen op een buffer van 50% (c), maar genoegen zullen nemen met een buffer van 20% ten opzichte van de minimumeis. De door verzekeraars gewenste reserves komen daarmee eind 2016 uit op 8½ mld euro. Onder Solvabiliteit I zou dat ruim 6 mld euro zijn geweest (d). De overgang naar Solvabiliteit II betekent dus een verhoging van de gewenste solvabiliteit met ruim 2 mld euro.

Ultimo 2014 hadden zorgverzekeraars reserves plus voorzieningen voor premieverlaging in latere jaren van tezamen 10 mld euro bij de basisverzekering. De reserves zijn volgens de laatste inzichten in de jaren 2012-2014 met ruim 3½ mld euro gegroeid, doordat verzekeraars meer inkomsten hadden dan uitgaven onder de basisverzekering. Dit komt deels door geplande vermogensaanwas vanwege een verhoging van de solvabiliteitseisen in 2012 en anticipatie op de hogere eisen onder Solvabiliteit II (e). Maar zorgverzekeraars zijn waarschijnlijk ook verrast door de meevallers bij de Zvw-uitgaven over de afgelopen jaren.

Verzekeraars kunnen door deze hoge reserves voldoen aan de hogere reserve-eisen als gevolg van Solvabiliteit II en de overheveling van de wijkverpleegkundige zorg en daarnaast ook nog reserve teruggeven aan verzekerden. Het CPB rekent ermee dat verzekeraars de Zvw-premies in 2015 ruim ½ mld euro en in 2016 bijna 1 mld euro onder lastendekkend niveau vaststellen, dat is 6 euro per verzekerde per maand in 2016. Daarmee blijven de reserves eind 2016 nog iets boven het vereiste minimumniveau plus buffer.

(a) Brief van de ministers van VWS en Financiën, 2015, Solvabiliteit II voor zorgverzekeraars, kamerstuk 32013, nr.95, 25 februari (link).
(b) Onder Solvabiliteit II wordt het premierisico berekend op grond van het niveau van de premie-inkomsten van zorgverzekeraars in jaar t+1, terwijl onder Solvabiliteit I niveaus in de jaren t-3, t-2 en t-1 werden gebruikt.
(c) Zie figuur 1 in kamerbrief Solvabiliteit II voor Zorgverzekeraars, 2 juli 2015 (link).
(d) Gecorrigeerd voor het grondslageffect van de HLZ- financieringsschuif.
(e) Daarnaast moeten verzekeraars ook meer reserves aanhouden als de uitgaven over de jaren groeien (hogere grondslag), onder andere door overheveling van de wijkverpleegkundige zorg.

De koopkracht van uitkeringsgerechtigden stijgt eveneens met 0,2%. Zij hebben voordeel van de verhoging van de zorgtoeslag. Uitkeringsgerechtigden met twee of meer kinderen hebben verder voordeel van de intensivering van het kindgebonden budget.

In de puntenwolken (zie figuur 3.7) ligt 90% van de koopkrachtontwikkeling van de huishoudens tussen de bovenste en onderste lijn. De onderste lijn in de puntenwolk voor gepensioneerde tweeverdieners laat het negatieve koopkrachteffect zien van het afschaffen van de ouderentoeslag in box 3, met name bij de lagere inkomens. Een groep ouderen verliest de huur- of de zorgtoeslag omdat hun vermogen zonder de ouderentoeslag te hoog is.

Zie de bijlage bij dit hoofdstuk voor een volledig overzicht van koopkrachtrelevante beleidsmaatregelen in 2016.

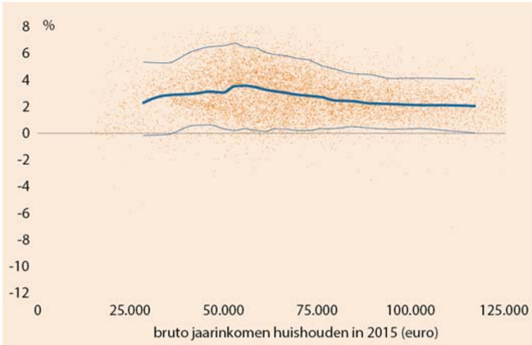
Tabel 3.8 Koopkrachtverbetering in 2015 en 2016

	2015 (f)	2016	
	mediaan koopkrachtmutatie in % (a)		omvang in % totaal (b)
Inkomensniveau (c)			
< 175% wml	0,4	0,7	36
175 - 350% wml	0,8	1,9	39
350-500% wml	1,4	2,1	15
> 500% wml	1,1	1,4	10
Inkomensbron (d)			
Werkenden	1,2	2,5	63
Uitkeringsgerechtigden	0,3	0,2	10
Gepensioneerden	0,0	0,2	25
Huishoudtype			
Tweeverdieners	0,9	1,9	50
Alleenstaanden	0,6	0,9	43
Alleenverdieners	0,3	0,8	8
Gezinssamenstelling (e)			
Met kinderen	1,4	2,4	25
Zonder kinderen	0,9	2,0	49
Alle huishoudens	0,7	1,4	100

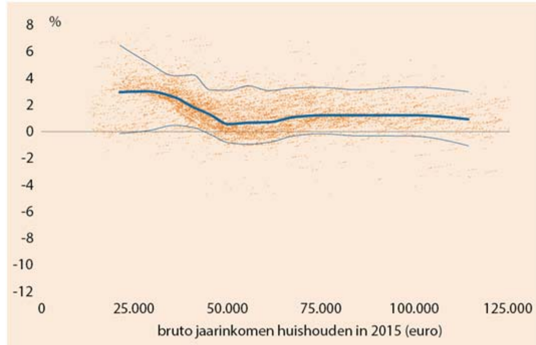
(a) Statische koopkrachtmutaties exclusief incidentele inkomensmutaties.
(b) Percentage van totaal aantal huishoudens in 2015.
(c) Bruto inkomen uit arbeid of uitkering op huishoudniveau; bruto minimumloon (wml) is in 2015 ongeveer 19.500 euro.
(d) De indeling naar inkomensbron is op basis van de hoogste inkomensbron op huishoudniveau, waarbij een huishouden waarvan hoofd of partner winstinkomen heeft, bij werkenden wordt ingedeeld. Huishoudens met vroegpensioen of studiefinanciering als hoogste inkomensbron zijn uitgezonderd.
(e) De indeling naar gezinssamenstelling is op basis van aanwezigheid van kinderen tot 18 jaar en is exclusief huishoudens van gepensioneerden.
(f) De koopkracht van huishoudens met een inkomen onder 175% wml, uitkeringsgerechtigden, alleenstaanden en huishoudens met kinderen daalt in 2015 ten opzichte van de cMEV (link) door een neerwaartse bijstelling van de inkomensafhankelijke huurstijging van de huren die gebruikt worden in de berekening van de huurtoeslag.

Figuur 3.7 Koopkrachtverbetering in 2016, met name bij werkenden[52]

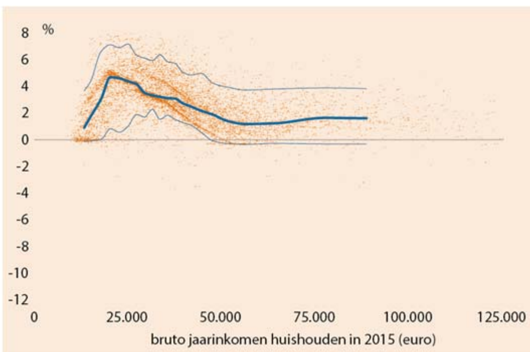
Werkende tweeverdiener

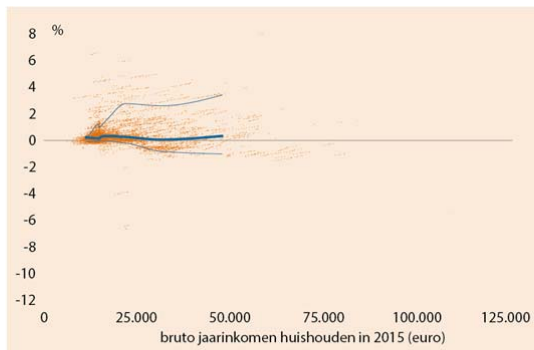
Werkende alleenverdiener

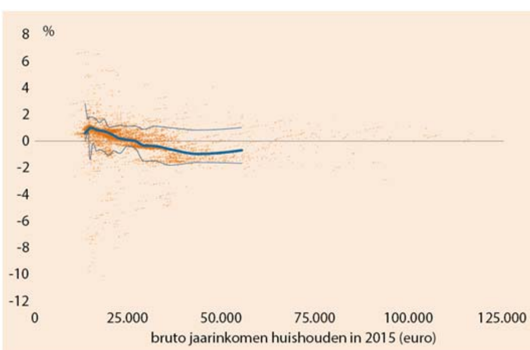
Werkende alleenstaande

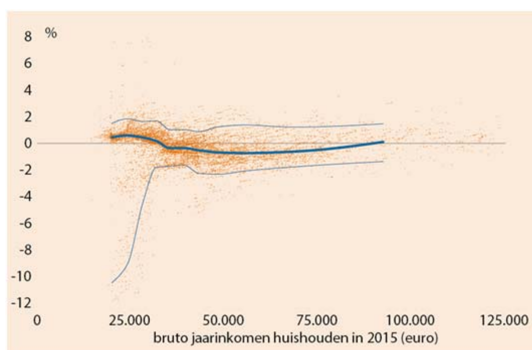
Uitkeringsgerechtigde alleenstaande

Gepensioneerde alleenstaande

Gepensioneerde tweeverdiener

---

[52] Koopkracht naar huishoudtype, inkomensbron en huishoudinkomen, mutaties in %, 2015. Per inkomensniveau ligt de koopkrachtontwikkeling van 90% van de huishoudens tussen de bovenste en onderste lijn. De middelste lijn geeft de mediaan weer.

Bijlage: Beleidsuitgangspunten

Bijstelling beleidsuitgangspunten 2015

De beleidsuitgangspunten voor 2015 zijn sinds het *Centraal Economisch Plan 2016* in beperkte mate aangepast. Het onlangs bereikte onderhandelingsresultaat over de loonruimte in de overheidssector (zie in hoofdstuk 2 kader 'Loonruimteovereenkomst publieke sector meegenomen in de raming') is in de raming verwerkt.[53] Dit betekent een opwaartse bijstelling van de loonsom van de overheid van 0,47 mld euro in 2015. Dit wordt in 2015 gedekt door ombuigingen door de ministeries.

Op basis van het kabinetsbesluit zijn de gasverkopen uit het Groningenveld verlaagd van 39,4 mld m^3 tot 33 mld m^3 (30 mld m^3 productie en 3,3 mld m^3 uit de gasberging).[54] In combinatie met een lagere gasprijs leidt dit tot een neerwaartse bijstelling van de gasbaten met 1,6 mld euro tot 6,3 mld euro.

De collectieve zorguitgaven liggen in 2015 ruim 0,3 mld euro hoger door een tijdelijk besparingsverlies, als gevolg van andere inschattingen van al bestaande maatregelen. Zo verloopt de extramuralisering van lichte zorgzwaartepakketten langzamer dan eerder gedacht en zijn de bedragen van de HLZ-financieringsschuiven naar Wlz, Zvw, Wmo en jeugdzorg iets aangepast op basis van recentere gegevens. Hierdoor liggen de Zvw- en Wlz-uitgaven respectievelijk 0,1 en 0,2 mld euro hoger. De Rijksbijdrage Wmo en jeugdzorg voor 2015 is niet verlaagd.

Beleidsuitgangspunten 2016

Bij de geldende beleidsuitgangspunten is de begroting in 2016 conjunctureel neutraal, na restrictief beleid in de voorgaande vijf jaar. Tegenover het restrictieve effect van de oploop van bezuinigingen op diverse posten als gevolg van het Regeerakkoord Rutte-Asscher staat het expansieve effect van de belastingverlaging. In deze raming is uitgegaan van een gaswinning in het Groningenveld van 33 mld m^3. Het kabinet neemt rond de jaarwisseling een besluit over deze productie. Een eventuele aanpassing verlaagt de aardgasbaten in 2016 met circa 0,2 mld euro voor iedere verlaging van 1 mld m^3.

In de **collectief gefinancierde zorg** wordt in 2016 per saldo 2,0 mld euro omgebogen. Daarvan slaat 0,8 mld euro neer bij de Zvw. De maatregelen in de hoofdlijnenakkoorden met ziekenhuizen, medisch specialisten en huisartsen en de maatregelen op het gebied van de geestelijke gezondheidszorg remmen de stijging van de Zvw-uitgaven met 0,6 mld euro. De maatregelen in de brief 'Kwaliteit loont' van 6 februari 2015 vervangen het aanpassen van artikel 13 in de Zorgverzekeringswet.[55] We rekenen ermee dat de besparing van de hoofdlijnenakkoorden, met als stok achter de deur het MBI, gehaald gaan worden.

---

[53] Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2015, Kamerbrief over bovensectorale overeenkomst loonruimte publieke sector (link).
[54] Ministerie van Economische Zaken, 2015, Besluit Gaswinning Groningen in 2015, Kamerbrief (link).
[55] Zie het tekstkader Maatregelen voor de zorg uit de brief 'Kwaliteit loont' elders in dit hoofdstuk (3.3).

Diverse andere maatregelen bij de Zvw, waaronder stringenter pakketbeheer, verdere besparingen bij de overheveling van de wijkverpleging naar de Zvw, een beperking van de academische component en het beperken van beloningen in de zorg, leiden tot een extra besparing van 0,2 mld euro.

Op de Wlz wordt 0,5 mld euro omgebogen. Het beperken van de regionale contracteerruimte en een tariefkorting besparen 0,4 mld euro. Diverse andere maatregelen, waaronder de verdergaande extramuralisatie van zorgzwaartepakketten 1, 2 en 3 en het verminderen van tijdelijke budgetverruiming rond de HLZ-hervormingen, leiden tot een besparing van 0,1 mld euro.

Op de begrotingsgefinancierde zorg wordt 0,7 mld euro omgebogen. Hiervan betreft 0,6 mld euro een korting op de rijksbijdrage voor de in 2015 naar gemeenten overgehevelde zorgtaken, inclusief het aflopen van tijdelijke verzachtingen en besparingsverlies in 2015. De resterende besparing van per saldo 0,1 mld komt vooral door een vertraagd effect van het afschaffen van de Wtcg in 2015.

De uitwerking van de motie Bergkamp/Dijkstra[56] leidt in 2016 tot een financieringsschuif van de Wlz naar de Zvw van 0,2 mld euro. De verdergaande extramuralisatie van zorgzwaartepakketten 1, 2 en 3 betekent een financieringsschuif van de Wlz van 0,1 mld naar de Zvw en de Wmo.

De belangrijkste maatregelen wat de uitgaven voor **sociale zekerheid** betreft, zijn:

- Per 1 januari 2016 wijzigen de duur en opbouw van de WW voor nieuwe instroom. De maximale duur wordt teruggebracht met 1 maand per kwartaal tot 24 maanden. Ook de opbouw van WW-rechten wordt aangepast: werknemers bouwen 1 maand WW-recht per gewerkt jaar op in de eerste tien jaar van hun loopbaan, daarna een halve maand per jaar.
- De AOW-leeftijd wordt vanaf 2016 versneld verhoogd. In 2016 is de AOW-leeftijd 65 jaar en 6 maanden.
- De partnertoeslag in de studiefinanciering komt te vervallen. In plaats daarvan kan de partner in aanmerking komen voor bijstand.
- Bijstandsgerechtigden moeten de Nederlandse taal voldoende beheersen, of zich inspannen om de taal te leren. Wie hieraan niet voldoet, wordt gekort op de uitkering.
- De no-risk polis wordt uitgebreid tot onder andere werknemers uit de doelgroep van de Participatiewet die met loonkostensubsidie aan het werk gaan. De loonkostensubsidie wordt stopgezet zolang recht op een ZW-uitkering bestaat.
- De kinderopvangtoeslag wordt verhoogd met 250 mln euro. Dit is onderdeel van het 5-miljard-pakket.
- Het kabinet trekt 15 mln euro uit voor gemeenten voor de opvang van peuters en 20 mln euro voor beschut werk.

---

[56] Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, 2014, Positionering langdurige intramurale ggz, Kamerbrief Kamerstuk 30597 nr.527, 24 maart (link).

De **EMU-relevante lasten** worden als gevolg van beleid in 2016 met 1,2 mld euro verlicht ten opzichte van 2015 (zie tabel 3.9). De lasten voor gezinnen nemen af met 2,3 mld euro, terwijl de lasten voor bedrijven stijgen met 0,9 mld euro. Bij de overheid is sprake van een lastenstijging van 0,2 mld euro. De lastenverlichting van het 5-miljard-pakket wordt gedeeltelijk gecompenseerd door hogere zorgpremies en reeds eerder voorgenomen beleid van het kabinet (zie ook figuur 3.6). Nieuwe beleidsuitgangspunten ten opzichte van het *Centraal Economisch Plan 2016* zijn als zodanig gemarkeerd.

Tabel 3.9 Beleidsmatige lastenontwikkeling 2014-2016

	2014	2015	2016
	mld euro		
Totaal BLO, belastingen en premies	7,6	-1,5	-1,2
w.v. gezinnen	1,6	0,5	-2,3
bedrijven	5,6	-2,0	0,9
overheid	0,3	-0,1	0,2

Beleid dat reeds eerder is ingezet en in 2016 ten opzichte van 2015 de lasten doet wijzigen, betreft:

- Vanwege het aflopen van de tijdelijke verlaging van het tarief van box 2 nemen de overheidsinkomsten af met 0,4 mld euro. Dat er in 2016 nog sprake is van een afname van de overheidsinkomsten, wordt veroorzaakt door het kaspatroon van de betalingen in box 2.
- Beleidsmaatregelen in het Witteveenkader hebben tot gevolg dat de lasten voor burgers toenemen met 0,2 mld euro in 2016.
- Maatregelen met betrekking tot de algemene heffingskorting leiden tot een lastenverlichting van 0,2 mld euro. De verhoging van de arbeidskorting leidt tot een lastenverlichting van 1,3 mld euro. Het 5-miljard-pakket, dat ook effect heeft op de heffingskortingen, staat hier los van.
- De lasten voor bedrijven stijgen in 2016 met 0,2 mld euro, als gevolg van het verder stijgen van de verhuurdersheffing.
- De opbrengsten van de btw nemen in 2016 toe met 0,1 mld euro, vanwege het aflopen van het verlaagde btw-tarief voor de bouw per 1 juli 2015.

De volgende beleidsmaatregelen leveren in 2016 de eerste lastenveranderingen op:

- Het 5-miljard-pakket verlicht de lasten in 2016 met 4,2 mld euro, zie tabel 3.10. De kinderopvangtoeslag maakt geen deel uit van de beleidsmatige lastenontwikkeling. Nieuw beleidsuitgangspunt ten opzichte van het *Centraal Economisch Plan 2016*.
- De lager dan verwachte zorgpremies worden volgens de systematiek van het inkomstenkader gecompenseerd door hogere tarieven in de tweede en derde schijf en een verhoging van de Aof-premie (0,8 mld euro). Nieuw beleidsuitgangspunt ten opzichte van het *Centraal Economisch Plan 2016*.

- Het Augustuspakket verzwaart de lasten met 0,2 mld euro (zie tabel 3.11, de blo-relevante maatregelen zijn als zodanig gemarkeerd). Dit is een combinatie van de verhoging van de ouderenkorting, de verlaging van de arbeidskorting en de verhoging van de belastingtarieven. Nieuw beleidsuitgangspunt ten opzichte van het *Centraal Economisch Plan 2016*.
- Vanaf 2016 gaat de RDA volledig op in de WBSO. Dit is een lastenverzwaring voor bedrijven van 0,1 mld euro in 2016. Nieuw beleidsuitgangspunt ten opzichte van het *Centraal Economisch Plan 2016*.
- Het afschaffen van de ouderentoeslag in box 3 leidt tot een stijging van de lasten voor burgers van 0,2 mld euro.
- Het verlagen van de ouderenkorting leidt tot een lastenverzwaring van 0,2 mld euro in 2016. Naast deze maatregel wordt in het Augustuspakket de ouderenkorting weer verhoogd (tabel 3.11).
- In 2016 wordt de vrijstelling voor de kolenbelasting opnieuw ingevoerd (0,2 mld euro) en wordt de energiebelasting verhoogd (0,2 mld euro).
- De lasten voor gezinnen en bedrijven nemen toe met 0,2 mld euro als gevolg van de verhoging van de SDE+-heffing.
- De lasten voor overheidsbedrijven nemen toe met 0,1 mld euro, omdat zij vanaf 2016 vpb-plichtig zijn.

Tabel 3.10 Beleidsmatige lastenontwikkeling (blo) en intensivering als gevolg van het 5-miljard-pakket

	2016	Structureel (a)
-/- is lastenverlichting		mld euro
Beleidsmatige lastenontwikkeling (blo)		
Inkomensafhankelijke combinatiekorting	-0,3	-0,3
Arbeidskorting	-2,5	-2,6
Tarief tweede en derde schijf	-2,6	-2,6
Verlengen derde schijf	-0,9	-0,9
Algemene heffingskorting	2,0	2,0
Intensivering		
Lage-inkomensvoordeel (LIV)	0,0	-0,5
Kinderopvangtoeslag	-0,3	-0,3
Totaal 5-miljard-pakket	-4,5	-5,0

(a) Dit betreft slechts de maatregelen uit het 5-miljard-pakket. De wijzigingen in box 3 en het nieuwe beleid uit Autobrief II zijn hier niet in meegenomen.

Tabel 3.11 Beleidsmatige lastenontwikkeling en intensivering als gevolg van het Augustuspakket

	2016	Structureel
-/- is lastenverlichting		mld euro
Maatregelen Augustuspakket		
Uitstel bezuiniging huurtoeslag (a)	-0,2	0,0
Verlengen tijdelijke verhoging zorgtoeslag	-0,3	0,0
Verhogen tweede kindbedrag WKB	0,0	0,0
Verhogen ouderenkorting (blo)	-0,4	0,0
Dekking Augustuspakket		
Lage-inkomensvoordeel invoeren in 2017 (b)	0,5	0,0
Verlagen arbeidskorting (blo)	0,1	0,0
Verhogen belastingtarieven (blo)	0,1	0,0
Totaal Augustuspakket	-0,2	0,0

(a) In de in augustus gepubliceerde concept-MEV is een ombuiging op de huurtoeslag van 0,2 mld euro technisch verwerkt. Deze technische ombuiging wordt in de MEV weer teruggedraaid.
(b) In de concept-MEV is 0,5 mld euro van de lastenverlichting van het 5-miljard-pakket technisch in de Awf-premie geboekt. Dit deel wordt in de *MEV* ingevuld door het lage-inkomensvoordeel (LIV). De middelen die in 2016 vrijkomen omdat het LIV pas in 2017 wordt ingevoerd, worden ingezet in het Augustuspakket.

De beleidsmatige stijging als gevolg van **Zvw-premies** bedraagt 1,1 mld euro. Doordat de grondslagen voor de Zvw-premies ook stijgen, neemt de opbrengst met 1,8 mld euro toe.

De 1,8 mld euro hogere benodigde Zvw-premieopbrengsten in 2016 komen vooral door hogere Zvw-uitkeringen; daarnaast zorgen de ontwikkeling van de Rijksbijdragen en het saldo van de zorgverzekeraars en het zorgverzekeringsfonds voor een beperkte extra stijging. In 2016 nemen de Zvw-uitkeringen toe met 1,5 mld euro ten opzichte van 2015. De afbouw van de tijdelijke aanvullende Rijksbijdrage aan het Zorgverzekeringsfonds met 0,5 mld euro en een beperkt hogere Rijksbijdrage voor kinderen vergroten de noodzakelijke premieverhoging tot 1,9 mld euro.

De geraamde benodigde stijging van de opbrengst van de premies is 0,1 mld euro lager vanwege de ontwikkelingen van de saldi van de zorgverzekeraars en het fonds. Het saldo van het Zorgverzekeringsfonds is in 2016 0,1 mld euro hoger dan in 2015 en het saldo van zorgverzekeraars is in 2016 0,2 mld lager dan in 2015.

Om de 50/50-verdeling tussen opbrengst van de nominale premies en de inkomensafhankelijke premies over 2015 en eerdere jaren recht te trekken, moet de nominale premie de komende jaren tijdelijk iets hoger zijn en de inkomensafhankelijke premie tijdelijk iets lager.[57] De nominale premie stijgt in 2016 met 102 euro, van gemiddeld 1158 euro per volwassene in 2015. Dit is een lastenverzwaring van 1,3 mld euro. De inkomensafhankelijke premie daalt van 6,95% naar 6,75%. Verder wordt het IAB-kortingspercentage voor 65-plussers en zelfstandigen verlaagd van 2,1% naar 1,25%. Per

[57] Zie *Macro Economische Verkenning 2015*, p.70-71 (link) voor een uitgebreidere toelichting op de ontwikkeling van de structurele 50/50-verdeling.

saldo dalen de lasten met 0,2 mld euro[58] in de inkomensafhankelijke premie, waarvan +0,3 mld euro voor gezinnen en -0,4 mld euro voor bedrijven.

Beleid in 2016 dat gunstig is voor de **koopkracht**:

- Het tarief in de tweede en derde schijf wordt met 1,85%-punt verlaagd. Dit is gunstig voor de koopkracht van huishoudens met een inkomen vanaf de tweede schijf.
- De derde schijf wordt verlengd met 8.548 euro. Dit is gunstig voor huishoudens met een inkomen vanaf de vierde schijf.
- De algemene heffingskorting wordt met 15 euro verhoogd. Alle huishoudens hebben hier voordeel van.
- Het maximum van de arbeidskorting wordt verhoogd met 871 euro. Dit is gunstig voor de koopkracht van werkenden met lage tot middeninkomens.
- Het opbouwpercentage van de inkomensafhankelijke combinatiekorting wordt verhoogd met 2,159%-punt tot 6,159%-punt. Daarnaast wordt het maximumbedrag verhoogd met 606 euro. Dit is gunstig voor alleenstaande ouders met een kind jonger dan 12 jaar en huishoudens met kinderen onder de 12 jaar waarin de minst verdienende partner minimaal circa 5.000 euro verdient.
- De ouderenkorting onder de inkomensgrens van circa 36.000 euro wordt met 139 euro verhoogd. Dit is gunstig voor de koopkracht van gepensioneerden met een inkomen tot deze inkomensgrens.
- Het bedrag aan kindgebonden budget voor het tweede en derde kind wordt respectievelijk verhoogd met 33 en 100 euro. Het bedrag vanaf het vierde kind wordt verhoogd met 177 euro. Dit is gunstig voor huishoudens met twee of meer kinderen die recht hebben op een kindgebonden budget.
- Het percentage van het drempelinkomen in de berekening van de zorgtoeslag is voor één- en meerpersoonshuishoudens respectievelijk met 0,015%-punt en 0,045%-punt verlaagd, waardoor de zorgtoeslag toeneemt. Dit is gunstig voor huishoudens die recht hebben op zorgtoeslag.
- De vergoedingspercentages van de kinderopvangtoeslag stijgen met 2,3 tot 5,8%-punt voor het eerste kind en 0,7 tot 5,8%-punt voor elk volgend kind. Dit is gunstig voor huishoudens met kinderen die gebruik maken van kinderopvang.

Beleid in 2016 dat ongunstig is voor de koopkracht:

- Het tarief in de eerste schijf wordt met 0,05%-punt verhoogd. Dit is ongunstig voor de koopkracht van alle huishoudens.
- De afbouw van de algemene heffingskorting wordt verhoogd door het afbouwpercentage met 2,476%-punt te verhogen naar 4,796%. Daarnaast wordt de algemene heffingskorting volledig afgebouwd naar nul. Dit is ongunstig voor huishoudens met een inkomen vanaf de tweede schijf.
- De verdere afbouw van de dubbele algemene heffingskorting in het referentieminimumloon is ongunstig voor de koopkracht van uitkeringsgerechtigden.

[58] De som der delen telt door afronding niet op tot het totaal.

- De verdere beperking van de overdraagbaarheid van de algemene heffingskorting is ongunstig voor alleenverdienershuishoudens waarvan de niet-verdienende partner geboren is na 1962.
- De in 2014 gestarte afbouw van de arbeidskorting voor de hoogste inkomens, loopt in 2016 door tot nul bij een inkomen van circa 111.500 euro. In combinatie met de verlaging van de afbouwgrens van 49.770 euro naar 34.015 euro is dit ongunstig voor de groep werkenden met de hoogste inkomens.
- De ouderenkorting boven de inkomensgrens van circa 36.000 euro wordt met 83 euro verlaagd. Dit is ongunstig voor de koopkracht van gepensioneerden met een inkomen boven deze inkomensgrens.
- De werkbonus voor werknemers van 62 tot 64 jaar wordt niet geïndexeerd, wat ongunstig is voor deze werknemers.
- De ouderentoeslag in box 3 wordt afgeschaft. Dit is ongunstig voor gepensioneerden met een inkomen tot circa 20.000 euro en een vermogen in box 3 boven het heffingsvrij vermogen maar onder 280.000 euro per persoon. Een groep ouderen verliest of de huur- of de zorgtoeslag omdat hun vermogen zonder de ouderentoeslag te hoog is.
- Het maximale aftrekpercentage van de hypotheekrenteaftrek wordt sinds 2014 met 0,5%-punt per jaar verlaagd. Dit is ongunstig voor huishoudens met een hoog inkomen en een hypotheek.
- Het verlaagde tarief van de inkomensafhankelijke bijdrage Zorgverzekeringswet voor zelfstandigen en gepensioneerden wordt verhoogd van 2,1% onder het tarief voor werkgevers naar 1,25%. Dit is ongunstig voor de koopkracht van zelfstandigen en gepensioneerden.

Bijlagen

De cijfers in de hierna volgende tabellen sluiten aan bij de Nationale rekeningen 2014.

In de cijfers is de CBS-revisie van de Nationale rekeningen over 2010 verwerkt. De cijfers voor 1995-2014 zijn gebaseerd op CBS-informatie na revisie zoals deze in juni 2015 op StatLine is gepubliceerd. Waar nodig is gebruik gemaakt van CPB-interpolaties en door het CPB gemaakte inschattingen met behulp van ontwikkelingen van vóór de revisie. Alle cijfers van vóór 1995 dateren van vóór de revisie 2010.

Alle hier opgenomen bijlagen zijn in een digitale versie beschikbaar op de website van het CPB (link).

Daarnaast wordt een aantal overzichten alleen op de website gepubliceerd en niet in de bijlagen van Centraal Economisch Plan en Macro Economische Verkenning. Dit zijn:

E1: Middelen en bestedingen, 1969-2016, niveaus in lopende prijzen;
E2: Middelen en bestedingen, 1970-2016, volume- (en prijs-)mutaties;
E3: Collectieve uitgaven naar functie, volume- en prijsmutaties, 1970-2016;
E4: Collectieve uitgaven naar economische categorie, 1970-2016;
E5: Kerngegevens Arbeidsmarkt, 1969-2016, niveaus.

Bijlage 1.1 Middelen en bestedingen 2014 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2013 in prijzen 2013	Volume-mutatie	2014 in prijzen 2013	Prijs-mutatie	2014 in prijzen 2014
Beloning werknemers	323,6	-0,6	321,6	2,1	328,5
Bedrijvensector	263,4	-0,5	262,0	2,2	267,8
Overheidssector	60,2	-1,1	59,6	2,0	60,8
Exploitatieoverschot (netto)	153,9				155,9
Afschrijvingen	109,1	0,9	110,1	-0,1	109,9
Bedrijvensector	87,3	0,9	88,1	-0,1	88,0
Overheidssector	21,8	1,0	22,0	-0,3	21,9
Belastingen	73,5				77,4
Subsidies	9,2				9,0
Bruto binnenlands product marktprijzen	650,9	1,0	657,4	0,8	662,8
Invoer	466,3	4,0	485,1	-2,3	473,8
Goederen	351,9	3,6	364,6	-3,1	353,3
Diensten	114,4	5,3	120,5	0,1	120,5
Totale middelen	1117,2	2,3	1142,5	-0,5	1136,6
Betaalde primaire inkomens	206,1				199,6
Betaalde inkomensoverdrachten	22,7				24,8
Saldo lopende transacties met het buitenland	71,8				70,6
Totaal	300,7				295,0

	2013 in prijzen 2013	Volume-mutatie	2014 in prijzen 2013	Prijs-mutatie	2014 in prijzen 2014
Consumptieve bestedingen	462,3	0,1	462,8	1,0	467,3
Huishoudens	292,2	0,0	292,2	1,3	296,1
Overheid	170,1	0,3	170,6	0,4	171,2
Uitkeringen in natura	68,6	0,6	69,0	0,0	69,0
Beloning werknemers	60,2	-0,7	59,8	1,6	60,8
Overig	41,3	1,1	41,7	-0,8	41,4
Investeringen vaste activa	116,6	3,5	120,7	-0,2	120,4
Bedrijvensector	92,9	4,9	97,5	-0,2	97,3
Woningen	19,7	6,9	21,1	-2,2	20,6
Overige vaste activa	73,2	4,4	76,4	0,4	76,7
Overheidssector	23,7	-1,9	23,2	-0,4	23,1
Veranderingen voorraden	0,5		-0,5		-0,5
Nationale bestedingen	579,4	0,6	583,0	0,7	587,2
Uitvoer	537,8	4,0	559,6	-1,8	549,4
Goederen	428,9	3,2	442,4	-2,2	432,6
Diensten	108,9	7,5	117,1	-0,3	116,8
Totale bestedingen	1117,2	2,3	1142,5	-0,5	1136,6
Uitvoersaldo	71,5				75,6
Ontvangen primaire inkomens	219,0				208,0
Ontvangen inkomensoverdrachten	10,3				11,4
Totaal	300,7				295,0

Bijlage 1.2 Middelen en bestedingen 2015 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2014 in prijzen 2014	Volume-mutatie	2015 in prijzen 2014	Prijs-mutatie	2015 in prijzen 2015
Beloning werknemers	328,5	0,5	330,2	0,9	333,0
Bedrijvensector	267,8	0,7	269,5	0,7	271,3
Overheidssector	60,8	-0,2	60,7	1,7	61,7
Exploitatieoverschot (netto)	155,9				168,2
Afschrijvingen	109,9	1,6	111,7	-0,8	110,8
Bedrijvensector	88,0	1,7	89,5	-1,2	88,5
Overheidssector	21,9	1,1	22,1	1,0	22,4
Belastingen	77,4				78,0
Subsidies	9,0				9,1
Bruto binnenlands product marktprijzen	662,8	2,0	676,1	0,8	681,2
Invoer	473,8	4,1	493,1	-2,0	483,4
Goederen	353,3	3,8	366,7	-3,0	355,7
Diensten	120,5	4,9	126,4	1,0	127,7
Totale middelen	1136,6	2,9	1169,1	-0,4	1164,6
Betaalde primaire inkomens	199,6				199,6
Betaalde inkomensoverdrachten	24,8				24,9
Saldo lopende transacties met het buitenland	70,6				74,0
Totaal	295,0				298,5

	2014 in prijzen 2014	Volume-mutatie	2015 in prijzen 2014	Prijs-mutatie	2015 in prijzen 2015
Consumptieve bestedingen	467,3	0,9	471,5	0,7	474,8
Huishoudens	296,1	1,6	301,0	1,0	304,1
Overheid	171,2	-0,4	170,6	0,1	170,7
Uitkeringen in natura	69,0	1,5	70,1	-0,3	69,9
Beloning werknemers	60,8	-0,4	60,5	2,0	61,7
Overig	41,4	-3,5	39,9	-2,1	39,1
Investeringen vaste activa	120,4	7,4	129,4	-0,5	128,7
Bedrijvensector	97,3	10,0	107,1	-0,8	106,2
Woningen	20,6	22,1	25,2	-3,4	24,4
Overige vaste activa	76,7	6,8	81,9	-0,1	81,8
Overheidssector	23,1	-3,7	22,3	0,9	22,5
Veranderingen voorraden	-0,5		-1,6		-1,6
Nationale bestedingen	587,2	2,0	599,2	0,4	601,8
Uitvoer	549,4	3,7	569,9	-1,2	562,8
Goederen	432,6	3,1	445,9	-1,9	437,3
Diensten	116,8	6,2	124,0	1,2	125,6
Totale bestedingen	1136,6	2,9	1169,1	-0,4	1164,6
Uitvoersaldo	75,6				79,4
Ontvangen primaire inkomens	208,0				208,0
Ontvangen inkomensoverdrachten	11,4				11,2
Totaal	295,0				298,5

Bijlage 1.3 Middelen en bestedingen 2016 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2015 in prijzen 2015	Volume-mutatie	2016 in prijzen 2015	Prijs-mutatie	2016 in prijzen 2016
Beloning werknemers	333,0	0,9	336,1	2,5	344,4
Bedrijvensector	271,3	1,2	274,6	2,5	281,5
Overheidssector	61,7	-0,3	61,6	2,2	62,9
Exploitatieoverschot (netto)	168,2				173,2
Afschrijvingen	110,8	1,5	112,4	1,5	114,1
Bedrijvensector	88,5	1,6	89,8	1,7	91,4
Overheidssector	22,4	1,0	22,6	0,6	22,7
Belastingen	78,0				81,5
Subsidies	9,1				9,5
Bruto binnenlands product marktprijzen	681,2	2,4	697,2	1,0	704,0
Invoer	483,4	5,7	510,8	1,7	519,3
Goederen	355,7	6,3	378,2	1,9	385,4
Diensten	127,7	3,8	132,6	1,0	133,9
Totale middelen	1164,6	3,7	1208,0	1,3	1223,3
Betaalde primaire inkomens	199,6				199,6
Betaalde inkomensoverdrachten	24,9				22,9
Saldo lopende transacties met het buitenland	74,0				75,4
Totaal	298,5				298,0

	2015 in prijzen 2015	Volume-mutatie	2016 in prijzen 2015	Prijs-mutatie	2016 in prijzen 2016
Consumptieve bestedingen	474,8	1,5	481,8	1,3	488,3
Huishoudens	304,1	1,9	309,8	1,3	313,8
Overheid	170,7	0,8	172,1	1,4	174,4
Uitkeringen in natura	69,9	1,5	70,9	1,2	71,8
Beloning werknemers	61,7	0,0	61,7	1,9	62,9
Overig	39,1	0,7	39,4	0,8	39,7
Investeringen vaste activa	128,7	5,4	135,6	1,7	137,9
Bedrijvensector	106,2	6,6	113,2	1,9	115,3
Woningen	24,4	5,6	25,7	1,7	26,1
Overige vaste activa	81,8	6,9	87,4	1,9	89,1
Overheidssector	22,5	-0,2	22,4	0,7	22,6
Veranderingen voorraden	-1,6		-0,9		-0,8
Nationale bestedingen	601,8	2,4	616,5	1,4	625,4
Uitvoer	562,8	5,1	591,5	1,1	597,9
Goederen	437,3	5,6	461,6	1,1	466,6
Diensten	125,6	3,4	129,8	1,1	131,3
Totale bestedingen	1164,6	3,7	1208,0	1,3	1223,3
Uitvoersaldo	79,4				78,6
Ontvangen primaire inkomens	208,0				208,0
Ontvangen inkomensoverdrachten	11,2				11,4
Totaal	298,5				298,0

Bijlage 2 Kerngegevens voor Nederland, 2002-2016

	2002	2003	2004	2005	2006
	mutaties per jaar in %				
Internationale economie					
Relevant wereldhandelsvolume goederen en diensten	1,8	3,5	8,1	6,5	8,0
Concurrentenprijs (a)	-3,9	-7,6	-1,5	2,6	1,7
Olieprijs (dollars per vat)	25,0	28,8	38,2	54,4	65,2
Eurokoers (dollar per euro)	0,94	1,13	1,24	1,24	1,26
Lange rente Nederland (niveau in %)	4,9	4,1	4,1	3,4	3,8
Volume bbp en bestedingen					
Bruto binnenlands product (bbp, economische groei)	0,1	0,3	2,0	2,2	3,5
Consumptie huishoudens	1,1	-0,2	0,6	0,9	-0,3
Consumptie overheid	4,4	3,0	-0,4	1,6	9,3
Investeringen (inclusief voorraden)	-6,5	-1,4	1,3	3,8	6,8
Uitvoer van goederen en diensten	0,5	1,6	8,9	5,6	7,0
Invoer van goederen en diensten	0,4	1,7	7,1	5,3	7,8
Prijzen, lonen en koopkracht					
Prijs bruto binnenlands product	3,6	2,2	1,3	1,9	2,6
Uitvoerprijs goederen en diensten, exclusief energie	-1,2	-1,1	0,5	1,1	1,4
Prijs goedereninvoer	-4,4	-2,4	1,3	3,4	3,4
Inflatie, geharmoniseerde consumentenprijsindex (hicp)	3,9	2,2	1,4	1,5	1,6
Contractloon marktsector	3,5	2,7	1,5	0,7	2,0
Koopkracht, statisch, mediaan alle huishoudens (b)	0,5	-1,2	0,2	-1,4	1,9
Arbeidsmarkt (d)					
Beroepsbevolking	1,8	-0,4	0,6	1,0	0,6
Werkzame beroepsbevolking	1,3	-1,6	-0,3	0,7	1,5
Werkloze beroepsbevolking (in duizenden personen)	301	395	466	489	419
Werkloze beroepsbevolking (niveau in % beroepsbevolking)	3,7	4,8	5,7	5,9	5,0
Marktsector (c)					
Productie	-0,8	-0,2	2,3	3,3	4,5
Arbeidsproductiviteit (per arbeidsjaar)	0,9	2,5	3,1	3,1	1,8
Werkgelegenheid (in arbeidsjaren)	-1,7	-2,6	-0,8	0,1	2,6
Loonvoet	5,2	4,0	2,4	1,4	1,4
Arbeidsinkomensquote (niveau in %)	78,3	79,1	78,0	75,9	75,1
Overig					
Individuele spaarquote (in % beschikbaar inkomen)	1,4	0,3	-0,5	-1,9	-1,5
Saldo lopende rekening (niveau in % bbp)	5,3	6,6	8,0	7,3	8,9
	niveau in % bbp				
Collectieve sector					
EMU-saldo	-2,1	-3,0	-1,7	-0,3	0,2
EMU-schuld (ultimo jaar)	48,2	49,3	49,6	48,9	44,5
Collectieve lasten	35,5	35,2	35,2	35,4	36,4

(a) Goederen en diensten, exclusief grond- en brandstoffen.
(b) 2002 en 2003 zijn gebaseerd op de NR vóór revisie en beslaan minder huishoudens (zie MEV2015, kader hoofdstuk 3).
(c) Bedrijven exclusief zorg, delfstoffenwinning en onroerendgoedsector.
(d) 2003-2014: bron CBS; andere jaren berekeningen CPB, gebaseerd op CBS-cijfers van vóór revisie.

2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
7,5	1,2	-10,3	10,1	5,7	1,4	2,2	3,9	2,8	5,4
-1,9	0,7	-3,9	6,7	0,7	5,3	-3,2	-1,3	7,5	0,7
72,5	96,9	61,5	79,5	111,3	111,7	108,7	99,0	57,2	60,1
1,37	1,47	1,39	1,33	1,39	1,28	1,34	1,33	1,10	1,09
4,3	4,2	3,7	3,0	3,0	1,9	2,0	1,5	0,7	0,9
3,7	1,7	-3,8	1,4	1,7	-1,1	-0,5	1,0	2,0	2,4
1,9	0,9	-2,1	0,0	0,2	-1,2	-1,4	0,0	1,6	1,9
3,1	3,3	4,7	1,0	-0,2	-1,3	0,1	0,3	-0,4	0,8
7,2	2,6	-10,8	-1,6	3,5	-6,2	-5,3	2,7	6,5	6,0
5,6	1,8	-8,9	10,5	4,4	3,8	2,1	4,0	3,7	5,1
5,6	2,2	-7,7	9,3	3,5	2,7	0,9	4,0	4,1	5,7
2,1	2,5	0,4	0,8	0,1	1,4	1,4	0,8	0,8	1,0
1,9	2,0	-3,1	4,3	2,3	1,2	0,5	-0,7	1,6	1,1
1,7	5,4	-9,2	8,2	8,1	3,2	-1,6	-3,1	-3,0	1,9
1,6	2,2	1,0	0,9	2,5	2,8	2,6	0,3	0,5	1,1
1,8	3,5	2,7	1,0	1,4	1,6	1,2	1,0	1,3	1,4
1,2	0,1	1,4	-0,5	-1,1	-2,0	-1,3	1,3	0,7	1,4
2,0	1,8	0,8	-0,3	0,0	1,5	0,8	-0,4	0,5	0,8
2,9	2,3	0,0	-1,0	0,0	0,6	-0,8	-0,6	1,0	1,1
355	318	381	435	434	516	647	660	620	605
4,2	3,7	4,4	5,0	5,0	5,8	7,3	7,4	6,9	6,7
5,1	1,5	-5,7	0,9	2,5	-1,2	-1,2	1,9	2,9	3,0
1,9	0,1	-3,4	2,7	1,8	-0,4	-0,2	1,8	2,0	1,7
3,2	1,4	-2,3	-1,7	0,7	-0,8	-1,0	0,1	0,9	1,3
3,6	3,8	2,6	0,5	2,7	2,5	1,7	1,9	0,8	2,6
75,5	77,3	79,0	76,6	77,5	78,6	79,8	79,4	77,2	77,5
-1,5	-3,2	-0,6	-1,3	-0,8	-0,8	-0,4	0,8	0,6	0,5
8,6	5,2	6,2	7,7	8,8	10,2	11,0	10,6	10,9	10,7
0,2	0,2	-5,4	-5,0	-4,3	-3,9	-2,4	-2,4	-2,1	-1,4
42,4	54,5	56,5	59,0	61,3	66,1	67,6	67,9	66,4	64,5
36,0	36,4	35,4	36,1	35,9	36,0	36,6	37,5	37,0	37,1

Bijlage 3 Kerngegevens wereldeconomie en externe data voor Nederland, 2002-2016

	2002	2003	2004	2005	2006
	mutaties per jaar in %				
Kerngegevens wereldeconomie					
Bbp volume					
Eurogebied	0,9	0,6	2,0	1,8	3,4
Verenigde Staten	1,8	2,8	3,8	3,3	2,7
Japan	0,3	1,7	2,3	1,3	1,7
China	8,2	9,5	9,7	10,2	12,7
Wereld	2,9	4,0	5,4	4,9	5,5
Wereldhandelsvolume goederen en diensten	4,4	6,3	11,1	7,9	9,3
Wereldhandelsprijzen ($)					
Goederen en diensten ex grond- en brandstoffen	-1,0	9,7	6,9	3,7	6,0
Totaal grond- en brandstoffen	2,2	11,9	26,1	35,4	24,1
- Idem exclusief energie	-0,7	6,4	18,1	9,0	30,6
- Voeding- en genotmiddelen	1,8	7,1	14,0	-0,6	10,2
- Agrarische grondstoffen	-0,2	0,6	4,1	0,7	8,7
- Metalen	-3,5	11,7	34,6	22,4	56,2
- Energie	3,4	14,1	29,1	44,4	22,4
Externe data voor Nederland					
Relevante wereldhandel goederen en diensten	1,8	3,5	8,1	6,5	8,0
Invoerprijs goederen Nederland (gulden / euro)	-4,4	-2,4	1,3	3,4	3,4
- Goederen exclusief energie	-3,8	-2,7	-0,6	-1,0	0,4
- Consumptiegoederen	-0,7	-3,6	-3,0	-2,3	0,0
- Investeringsgoederen	-2,2	-3,2	-1,9	-2,1	-1,4
- Overige goederen	-1,7	-1,8	1,6	0,9	2,6
- Wederuitvoer	-6,3	-2,9	-0,9	-1,5	-0,2
- Energie	-8,6	0,7	15,8	34,2	18,9
Concurrentenprijs (gulden / euro) (a)	-3,9	-7,6	-1,5	2,6	1,7
	niveaus				
Eurokoers (dollar per euro)	0,94	1,13	1,24	1,24	1,26
Olieprijs (Brent, dollar per vat)	25,0	28,8	38,2	54,4	65,2
Korte rente					
Verenigde Staten	1,7	1,2	1,6	3,5	5,2
Eurogebied	3,3	2,3	2,1	2,2	3,1
Lange rente					
Verenigde Staten	4,6	4,0	4,3	4,3	4,8
Duitsland	4,8	4,1	4,1	3,4	3,8

(a) Goederen en diensten exclusief grond- en brandstoffen)

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
	3,0	0,4	-4,5	2,0	1,7	-0,8	-0,4	0,9	1,3	1,9
	1,8	-0,3	-2,8	2,5	1,6	2,3	2,2	2,4	2,2	2,8
	2,2	-1,1	-5,5	4,7	-0,4	1,7	1,6	-0,2	1,2	1,4
	14,2	9,9	8,9	10,5	9,5	7,7	7,8	7,6	6,8	6,3
	5,7	3,1	0,0	5,4	4,2	3,4	3,4	3,6	3,2	3,7
	7,6	2,9	-10,5	12,3	6,3	2,7	2,9	3,8	1,3	5,1
	7,2	14,7	-18,9	11,2	5,2	3,2	-0,4	-2,8	-8,7	1,3
	11,8	28,1	-32,3	28,9	33,0	-0,9	-2,9	-7,5	-37,1	2,9
	14,0	1,5	-17,5	34,1	17,0	-12,2	-4,1	-0,9	-14,5	-3,2
	14,7	24,5	-14,8	11,9	19,8	-2,4	-8,1	-4,3	-14,6	0,4
	5,0	-0,7	-17,1	33,2	22,7	-12,7	1,9	-0,9	-16,3	-2,5
	17,4	-7,8	-19,2	48,2	13,5	-16,8	-4,2	1,0	-13,8	-5,3
	11,2	35,7	-35,4	27,6	37,6	1,8	-2,6	-8,9	-42,2	5,0
	7,5	1,2	-10,3	10,1	5,7	1,4	2,2	3,9	2,8	5,4
	1,7	5,4	-9,2	8,2	8,1	3,2	-1,6	-3,1	-3,0	1,9
	1,4	1,6	-3,3	4,5	3,5	1,4	0,0	-1,2	2,6	1,6
	-0,6	0,8	-2,3	0,8	2,6	2,2	0,0	-2,2	-0,4	1,4
	-1,0	-0,7	-0,6	2,6	-0,5	1,4	-0,5	0,5	4,6	3,0
	5,4	4,0	-5,0	7,2	6,7	0,6	-0,8	-1,5	6,9	2,9
	0,4	1,0	-3,1	4,2	2,8	1,6	0,4	-1,1	1,2	1,0
	3,6	23,6	-30,6	27,3	27,7	8,8	-6,1	-9,6	-22,0	3,1
	-1,9	0,7	-3,9	6,7	0,7	5,3	-3,2	-1,3	7,5	0,7
	1,37	1,47	1,39	1,33	1,39	1,28	1,34	1,33	1,10	1,09
	72,5	96,9	61,5	79,5	111,3	111,7	108,7	99,0	57,2	60,1
	5,3	3,0	0,6	0,3	0,3	0,3	0,2	0,2	0,3	0,9
	4,3	4,6	1,2	0,8	1,4	0,6	0,2	0,2	0,0	0,0
	4,6	3,6	3,2	3,2	2,8	1,8	2,3	2,5	2,2	2,3
	4,2	4,0	3,3	2,8	2,6	1,6	1,6	1,2	0,6	0,7

Bijlage 4 Nederlandse invoer en uitvoer, 2002-2016

	2002	2003	2004	2005	2006
	mutaties per jaar in %				
Invoervolume					
Goederen en diensten	0,4	1,7	7,1	5,3	7,8
Goederen	0,2	3,0	9,1	5,9	9,5
Energie	3,4	-2,7	15,6	1,8	4,8
Goederen (exclusief energie)	-0,2	3,7	8,3	6,5	10,4
Consumptiegoederen (exclusief energie)	3,3	-1,1	1,1	0,5	5,9
Investeringsgoederen	-2,7	7,1	-4,9	2,4	13,2
Grondstoffen en halffabrikaten (exclusief energie)	-0,6	4,0	11,3	7,9	10,7
Diensten	1,1	-1,5	1,7	3,8	2,7
Uitvoervolume					
Goederen en diensten	0,5	1,6	8,9	5,6	7,0
Goederen	0,7	2,6	10,5	6,0	8,3
Energie	4,5	-5,0	27,7	-1,0	5,3
Goederen (exclusief energie)	0,4	3,2	9,1	6,7	8,6
Goederen en diensten (exclusief energie)	0,3	2,0	7,8	6,1	7,2
w.v. binnenslands geproduceerd	2,1	-1,3	3,8	2,9	3,1
wederuitvoer	-1,6	9,1	15,6	10,9	14,6
diensten	-0,2	-2,0	3,2	4,2	2,0
Relevant wereldhandelsvolume goederen en diensten	1,8	3,5	8,1	6,5	8,0
Handelsprestatie (a)	-1,2	-1,9	0,8	-0,9	-1,0
Marktprestatie (b)	0,3	-4,8	-4,4	-3,6	-4,9
Prijsontwikkeling					
Invoer goederen en diensten	-2,5	-1,2	1,4	3,0	2,9
Invoer goederen	-4,4	-2,4	1,3	3,4	3,4
Uitvoer goederen en diensten	-1,8	-0,9	1,0	3,4	3,2
Uitvoer energie	-11,0	2,3	9,4	35,3	23,0
Uitvoer goederen en diensten (exclusief energie)	-1,2	-1,1	0,5	1,1	1,4
w.v. binnenslands geproduceerd	-0,4	-0,4	1,1	2,8	2,8
wederuitvoer	-4,7	-3,4	-1,2	-1,3	-0,5
diensten	2,8	1,3	2,0	2,1	1,9
Concurrentenprijs (c)	-3,9	-7,6	-1,5	2,6	1,7
Prijsconcurrentiepositie (d)	-2,7	-6,5	-1,9	1,5	0,4
Saldo lopende rekening (% bbp)	5,3	6,6	8,0	7,3	8,9

(a) Uitvoer goederen en diensten minus relevant wereldhandelsvolume goederen en diensten.
(b) Binnenslands geproduceerde uitvoer goederen minus relevant wereldhandelsvolume goederen en diensten.
(c) Goederen en diensten, exclusief grond- en brandstoffen.
(d) Concurrentenprijs minus uitvoerprijs goederen en diensten exclusief energie.

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
	5,6	2,2	-7,7	9,3	3,5	2,7	0,9	4,0	4,1	5,7
	5,9	1,2	-10,0	10,5	2,9	2,8	0,9	3,6	3,8	6,3
	1,3	-1,3	-3,0	6,8	4,1	11,9	1,0	0,3	6,5	8,2
	6,9	1,7	-11,7	11,3	2,7	0,2	0,8	4,7	3,0	5,9
	5,3	1,4	-4,8	3,7	0,6	0,0	-3,0	1,7	0,5	1,4
	6,7	0,7	-17,1	-3,3	17,9	-4,5	-2,6	-1,4	3,2	3,6
	7,1	1,8	-12,1	13,7	1,8	0,6	1,5	5,5	3,3	6,6
	4,5	5,5	-0,4	6,1	5,1	2,3	1,0	5,3	4,9	3,8
	5,6	1,8	-8,9	10,5	4,4	3,8	2,1	4,0	3,7	5,1
	5,5	0,9	-10,0	11,5	4,2	3,6	1,6	3,2	3,1	5,6
	1,5	6,7	-8,4	15,6	4,5	11,1	5,3	-3,0	-0,9	3,0
	6,0	0,1	-10,3	10,9	4,1	2,1	0,8	4,6	3,9	6,0
	6,1	1,3	-9,0	10,0	4,4	2,7	1,6	5,3	4,4	5,3
	3,7	-4,3	-9,3	7,2	7,3	0,9	0,2	2,5	3,7	5,3
	8,4	4,4	-11,2	14,2	1,4	3,2	1,3	6,5	4,0	6,6
	6,4	5,8	-4,5	7,3	5,3	4,6	4,2	7,5	6,2	3,4
	7,5	1,2	-10,3	10,1	5,7	1,4	2,2	3,9	2,8	5,4
	-1,8	0,6	1,4	0,4	-1,3	2,4	0,0	0,2	1,0	-0,3
	-3,8	-5,6	1,1	-2,9	1,6	-0,6	-2,0	-1,4	1,0	-0,1
	1,8	4,6	-7,3	6,6	6,5	2,7	-1,0	-2,3	-2,0	1,7
	1,7	5,4	-9,2	8,2	8,1	3,2	-1,6	-3,1	-3,0	1,9
	1,7	4,3	-6,5	5,4	4,8	2,4	-0,4	-1,8	-1,2	1,1
	0,2	25,1	-28,5	18,6	26,0	9,7	-5,1	-9,0	-20,7	1,2
	1,9	2,0	-3,1	4,3	2,3	1,2	0,5	-0,7	1,6	1,1
	3,2	2,5	-6,2	5,3	4,0	1,4	0,1	-0,6	1,9	1,2
	0,6	1,0	-2,8	3,8	2,1	1,7	0,4	-0,9	1,3	0,9
	1,7	2,9	-0,1	2,2	-0,4	0,1	1,2	-0,3	1,2	1,1
	-1,9	0,7	-3,9	6,7	0,7	5,3	-3,2	-1,3	7,5	0,7
	-3,8	-1,3	-0,8	2,4	-1,6	4,1	-3,7	-0,6	5,9	-0,5
	8,6	5,2	6,2	7,7	8,8	10,2	11,0	10,6	10,9	10,7

Bijlage 5 Consumptie en inkomen van huishoudens en investeringen, 2002-2016

	2002	2003	2004	2005	2006
	volumemutaties per jaar in %				
Consumptie					
Vaste lasten (a)	2,3	3,0	2,9	2,4	-9,8
Overige consumptie	0,8	-1,1	-0,1	0,4	2,7
w.v. voedings- en genotmiddelen	0,3	0,5	0,7	-0,1	2,2
duurzame consumptiegoederen	1,8	-1,1	0,6	1,3	6,2
overige goederen en diensten	0,5	-1,7	-0,7	0,1	1,3
Totale consumptie	1,1	-0,2	0,6	0,9	-0,3
Reëel beschikbaar gezinsinkomen					
Arbeidsinkomen	-2,3	-1,5	-2,3	-3,9	-1,5
Uitkeringsinkomen	5,2	1,9	0,9	-0,5	2,1
Overig	-1,2	-5,0	4,0	7,9	2,4
Totaal inkomen	-0,4	-1,4	-0,3	-0,6	0,2
	% beschikbaar gezinsinkomen (b)				
Besparingen					
Individueel	1,4	0,3	-0,5	-1,9	-1,5
Collectief (c)	6,5	7,1	7,4	7,6	5,2
Totaal	7,9	7,4	6,8	5,6	3,7
	mutaties per jaar in %				
Investeringen					
Investeringen bedrijven in woningen	-5,5	-4,0	4,6	5,5	5,8
Investeringen bedrijven in overige vaste activa	-7,7	-1,7	0,0	3,3	7,2
	niveaus in %				
Investeringsquote (d)	16,1	15,7	15,4	15,3	15,8

(a) Aardgas, woningdiensten en niet-verzekerde zorg.
(b) Inclusief collectieve besparingen.
(c) Saldo pensioenpremies en pensioenuitkeringen.
(d) Investeringen bedrijven in overige vaste activa in procenten van de bruto toegevoegde waarde (in basisprijzen) van bedrijven exclusief onroerendgoedsector.

2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
-0,9	1,5	0,5	3,5	0,2	2,5	2,7	-1,1	0,7	1,2
2,7	0,7	-2,8	-1,0	0,1	-2,3	-2,8	0,4	2,0	2,1
2,1	-0,1	-1,9	0,1	0,7	0,6	-0,7	0,4	1,4	1,6
5,5	2,0	-5,9	1,8	-0,2	-5,4	-6,3	2,1	5,4	6,7
1,5	0,4	-1,7	-2,6	0,1	-1,9	-2,0	-0,2	0,6	0,2
1,9	0,9	-2,1	0,0	0,2	-1,2	-1,4	0,0	1,6	1,9
1,3	-1,8	6,4	-1,8	1,0	-1,6	-1,0	1,5	2,1	3,0
-2,3	2,4	4,6	2,1	1,4	1,5	-1,1	0,4	-1,2	-2,2
7,8	-2,3	-16,3	-1,4	-1,2	-3,7	-0,5	2,5	2,9	3,4
1,9	-0,9	0,7	-0,7	0,6	-1,2	-0,9	1,3	1,4	1,7
-1,5	-3,2	-0,6	-1,3	-0,8	-0,8	-0,4	0,8	0,6	0,5
5,1	6,6	6,8	6,1	6,6	7,6	7,7	7,4	6,6	7,0
3,6	3,4	6,2	4,9	5,8	6,8	7,3	8,2	7,3	7,5
5,1	0,4	-14,9	-16,0	-4,4	-12,9	-11,6	6,9	22,1	5,6
8,9	6,1	-10,5	-2,9	12,9	-3,9	-2,9	4,4	6,8	6,9
16,5	17,1	15,9	15,2	16,7	15,9	15,5	16,0	16,6	17,5

Bijlage 6 Prijzen en lonen, 2002-2016

	2002	2003	2004	2005	2006
	bijdragen per jaar in %				
Opbouw consumptieprijs					
Finale invoer	0,1	-0,4	-0,2	-0,2	0,2
Invoer grondstoffen en diensten	0,3	-0,2	0,2	0,3	0,1
Invoer energie	-0,1	0,0	0,5	0,6	0,4
Indirecte belastingen	-0,1	0,2	0,2	0,2	0,0
Huur	0,5	0,6	0,5	0,4	0,5
Aardgas	0,0	0,2	0,0	0,5	0,4
Kwartaire diensten	0,4	0,2	0,0	0,0	0,1
Arbeidskosten	1,5	1,1	-0,4	-0,4	0,2
Bruto margeverbetering	0,5	0,2	0,7	0,0	0,7
	mutaties per jaar in %				
Consumptieprijs	3,2	1,9	1,5	1,5	2,7
Prijsindices					
Inflatie, geharmoniseerde consumentenprijsindex (hicp)	3,9	2,2	1,4	1,5	1,6
Nationale consumentenprijsindex (cpi)	3,4	2,1	1,2	1,7	1,1
Afgeleide nationale consumentenprijsindex (cpi) (a)	3,2	1,9	0,9	1,4	1,6
Loonvoet marktsector (b)					
Contractloon (inclusief overloop)	3,5	2,7	1,5	0,7	2,0
Incidenteel	0,7	0,8	1,0	1,3	0,4
Brutoloon	4,2	3,5	2,5	2,0	2,4
Sociale lasten werkgevers	1,1	0,6	-0,1	-0,7	-1,0
Loonvoet marktsector	5,3	4,1	2,3	1,3	1,4
Loonvoet bedrijven	5,2	4,2	2,5	1,4	1,5
De koppeling					
Contractloon	3,7	2,8	1,2	0,7	2,1
Bruto minimumloon	4,4	3,1	0,6	0,0	1,1
Netto minimumuitkering	4,4	2,8	1,4	-0,1	4,5
Overig					
Prijs toegevoegde waarde marktsector	3,6	1,1	0,4	0,8	0,4

(a) Laag t/m 2002; exclusief indirecte belastingen.
(b) Marktsector betreft bedrijven exclusief zorg.

2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
0,0	0,1	-0,4	0,3	0,5	0,5	0,2	-0,2	0,1	0,3
0,5	0,5	-0,5	1,4	0,8	0,0	0,2	0,1	0,4	0,3
0,0	0,6	-0,7	0,7	0,6	0,6	-0,2	-0,3	-0,5	0,2
0,0	0,2	0,2	0,0	-0,1	0,2	1,5	0,3	0,2	0,1
0,5	0,4	0,0	0,3	0,4	0,3	0,7	0,8	0,8	0,5
0,2	0,5	-0,2	-0,2	0,3	0,2	0,0	-0,1	0,0	0,0
0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	-0,1	0,0
1,1	1,7	2,4	-1,5	0,2	0,7	0,7	0,2	-0,5	0,1
-0,2	-2,0	-1,9	-0,1	-0,6	-1,0	-0,9	0,5	0,6	-0,3
2,3	2,1	-1,0	1,0	2,1	1,5	2,3	1,3	1,0	1,3
1,6	2,2	1,0	0,9	2,5	2,8	2,6	0,3	0,5	1,1
1,6	2,5	1,2	1,3	2,3	2,5	2,5	1,0	0,9	1,2
1,5	2,2	0,9	1,1	2,2	2,1	1,3	0,6	0,7	1,1
1,8	3,5	2,7	1,0	1,4	1,6	1,2	1,0	1,3	1,4
1,5	-0,8	-0,3	0,4	0,9	0,0	0,5	-0,6	0,5	0,6
3,3	2,7	2,4	1,4	2,3	1,6	1,7	0,4	1,8	2,0
0,3	1,0	0,1	-0,9	0,4	0,9	0,0	1,5	-0,9	0,5
3,5	3,8	2,5	0,5	2,7	2,5	1,7	1,9	0,8	2,6
3,6	3,7	2,6	0,6	2,6	2,5	1,9	2,1	0,9	2,5
2,0	3,5	2,7	1,2	1,2	1,5	1,1	0,9	1,4	1,6
2,4	2,8	3,3	1,6	1,3	1,5	1,5	1,1	1,0	1,7
3,1	2,0	1,8	0,9	1,2	2,0	-0,4	3,0	1,6	1,5
1,0	1,0	3,9	1,8	-0,7	2,0	0,7	0,6	0,8	0,5

Bijlage 7 Kerngegevens arbeidsmarkt (a), 2002-2016

	2002	2003	2004	2005	2006
	mutaties per jaar in duizenden personen				
(Beroeps)bevolking en arbeidsaanbod					
Bevolking	103	76	56	38	26
w.o.15-74 jaar en niet-institutioneel (b)	73	53	39	34	31
Beroepsbevolking (b)	149	-34	49	80	51
w.v. werkzame beroepsbevolking (b)	101	-129	-22	58	120
werkloze beroepsbevolking (b)	48	95	71	22	-70
Arbeidsaanbod (c)	106	48	-28	79	111
w.v. structureel	119	91	84	71	68
conjunctureel	-14	-43	-112	8	42
	niveau				
Participatiegraad 15-74 jaar (%) (b)	68	67	68	68	68
	mutaties per jaar in %				
(Beroeps)bevolking en arbeidsvolume					
Bevolking	0,6	0,5	0,3	0,2	0,2
w.o.15-74 jaar en niet-institutioneel (b)	0,6	0,4	0,3	0,3	0,3
Beroepsbevolking (b)	1,8	-0,4	0,6	1,0	0,6
Werkzame beroepsbevolking (b)	1,3	-1,6	-0,3	0,7	1,5
Werkzame personen	0,7	-0,6	-1,2	0,7	2,2
Arbeidsvolume werkzame personen (arbeidsjaren)	-0,2	-1,2	-0,7	0,3	2,2
w.v. marktsector	-1,7	-2,6	-0,8	0,1	2,6
zorgsector	6,0	4,4	0,4	2,9	3,0
overheid	2,9	2,1	-1,5	-1,3	-0,9
Arbeidsvolume zelfstandigen	-1,0	-0,7	2,5	2,5	4,6
	niveau				
Deeltijdfactor (arbeidsjaren per werkzaam persoon)	0,809	0,804	0,808	0,805	0,805
Werkloosheid (b)					
Werkloze beroepsbevolking (in duizenden personen)	301	395	466	489	419
Werkloze beroepsbevolking (niveau in % beroepsbevolking)	3,7	4,8	5,7	5,9	5,0
Nationale definitie (b, d)					
Werkloosheid (in duizenden personen)	344	451	528	536	468
Werkloosheidspercentage (niveau in % beroepsbevolking)	4,7	6,1	7,1	7,2	6,2

(a) Niveaus in personen in de prognosejaren afgerond op hele vijfduizenden.
(b) 2003-2014: bron CBS; andere jaren berekeningen CPB, gebaseerd op CBS-cijfers van vóór revisie.
(c) Het arbeidsaanbod is gedefinieerd als de som van werkzame personen (bron: Nationale rekeningen) en de werkloze beroepsbevolking (internationale definitie).
(d) De mutatie in de prognosejaren is gebaseerd op de mutatie volgens de internationale definitie.

2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
36	64	85	85	78	62	49	61	65	65
37	58	56	41	40	88	97	27	60	60
166	152	66	-29	1	132	68	-40	45	75
231	189	3	-83	2	50	-63	-52	85	90
-64	-37	63	54	-1	81	131	13	-40	-15
187	106	-13	-6	75	64	49	-3	20	75
66	84	87	91	72	51	43	65	75	75
121	23	-101	-97	3	13	6	-67	-55	0
70	70	71	70	70	71	71	70	70	70
0,2	0,4	0,5	0,5	0,5	0,4	0,3	0,4	0,4	0,4
0,3	0,5	0,5	0,3	0,3	0,7	0,8	0,2	0,5	0,5
2,0	1,8	0,8	-0,3	0,0	1,5	0,8	-0,4	0,5	0,8
2,9	2,3	0,0	-1,0	0,0	0,6	-0,8	-0,6	1,0	1,1
3,0	1,6	-0,9	-0,7	0,9	-0,2	-0,9	-0,2	0,7	1,1
2,8	1,8	-1,1	-0,6	0,6	-0,6	-0,8	-0,3	0,5	1,0
3,2	1,4	-2,3	-1,7	0,7	-0,8	-1,0	0,1	0,9	1,3
2,3	3,8	2,4	3,7	2,7	0,8	-0,4	-1,9	-1,5	0,2
1,0	2,4	2,0	1,3	-1,9	-1,1	-0,2	-0,6	0,3	-0,1
4,7	1,4	0,0	1,3	3,6	1,2	2,9	1,2	0,4	0,9
0,804	0,806	0,803	0,804	0,802	0,798	0,799	0,798	0,797	0,796
355	318	381	435	434	516	647	660	620	605
4,2	3,7	4,4	5,0	5,0	5,8	7,3	7,4	6,9	6,7
402	357	434	479	473	560	708	709	700	685
5,3	4,6	5,5	6,1	6,1	7,1	8,9	9,0	8,8	8,6

Bijlage 8 Kerngegevens collectieve financiën, 2002-2016

	2002	2003	2004	2005	2006
	% bbp				
Collectieve uitgaven					
Openbaar bestuur	10,1	10,5	10,0	9,7	9,5
Veiligheid	1,6	1,6	1,7	1,6	1,7
Defensie	1,2	1,2	1,2	1,2	1,2
Infrastructuur	1,7	1,7	1,6	1,6	1,7
Onderwijs	5,0	5,2	5,2	5,1	5,1
Zorg (a)	6,3	6,7	6,7	6,6	8,0
w.v. AWBZ	3,3	3,6	3,6	3,6	3,6
Zvw (a)	3,0	3,1	3,1	3,0	4,3
overig (o.a. WMO)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Sociale zekerheid	11,2	11,4	11,3	10,9	11,0
w.v. AOW/ANW	4,6	4,7	4,6	4,5	4,4
WW en bijstand	1,7	2,0	2,0	2,0	1,8
arbeidsongeschiktheid	2,2	2,3	2,1	1,9	1,7
overig (o.a. zorgtoeslag)	2,6	2,5	2,5	2,5	3,0
Overdrachten aan bedrijven	2,0	2,0	1,8	1,6	1,5
Internationale samenwerking	1,8	1,8	1,8	1,9	1,9
Rente	2,6	2,4	2,3	2,2	2,0
Bruto collectieve uitgaven (a)	43,6	44,5	43,6	42,4	43,5
Niet-belastingmiddelen	6,0	6,3	6,7	6,8	7,3
w.v. materiële verkopen	2,7	2,8	2,9	2,8	2,7
gasbaten	0,8	0,8	0,9	1,0	1,5
overige inkomsten	2,5	2,6	2,9	3,0	3,1
Netto collectieve uitgaven (a)	37,6	38,2	36,9	35,6	36,2
Collectieve lasten (a)	35,5	35,2	35,2	35,4	36,4
w.v. belastingen	23,0	22,2	22,1	23,2	23,3
premies wettelijke sociale verzekering	12,5	13,0	13,1	12,2	13,1
EMU-saldo en schuld					
EMU-saldo collectieve sector (b)	-2,1	-3,0	-1,7	-0,3	0,2
w.v. centrale overheid (b)	-1,2	-2,7	-1,6	0,1	0,8
lokale overheid	-0,5	-0,4	-0,3	-0,3	-0,3
wettelijke sociale verzekering	-0,4	0,0	0,2	-0,1	-0,3
EMU-saldo structureel (EC-methode)	-1,6	-1,5	-0,4	0,7	0,1
EMU-schuld collectieve sector	48,2	49,3	49,6	48,9	44,5
	mutaties per jaar in %				
Diversen					
Loonvoet sector overheid	5,2	3,9	4,2	3,3	3,1
Prijs overheidsconsumptie, beloning werknemers	4,5	3,9	4,1	2,7	1,4
Prijs netto materiële overheidsconsumptie (imoc)	3,2	1,8	-0,1	1,6	1,4
Prijs bruto overheidsinvesteringen (iboi)	2,6	1,9	0,7	0,8	2,0
Werkgelegenheid sector overheid (% totaal)	15,6	16,0	15,7	15,4	14,9
Werkgelegenheid bedrijfstak zorg (% totaal)	11,8	12,4	12,5	12,9	13,0

(a) In 2006 komen zowel de collectieve uitgaven als de collectieve lasten 1,5% bbp hoger uit als gevolg van de invoering van de Zvw.
(b) In 2013 inclusief opbrengst UMTS-veiling van 0,6% bbp.

2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
9,3	9,5	10,6	10,3	9,9	9,8	9,5	9,5	8,7	8,5
1,7	1,7	1,9	1,8	1,7	1,8	1,8	1,8	1,9	1,8
1,1	1,1	1,2	1,3	1,3	1,2	1,2	1,1	1,0	1,0
1,7	1,8	1,9	1,9	1,8	1,6	1,6	1,5	1,4	1,4
5,1	5,1	5,5	5,5	5,4	5,3	5,3	5,4	5,3	5,2
8,0	8,1	9,1	9,4	9,4	9,8	9,9	9,7	9,5	9,4
3,4	3,1	3,5	3,6	3,6	4,0	3,9	3,8	2,6	2,5
4,2	4,6	5,2	5,3	5,3	5,3	5,5	5,4	5,7	5,8
0,3	0,3	0,4	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	1,2	1,1
10,5	10,8	11,9	12,2	12,3	12,5	12,7	12,6	12,3	12,1
4,3	4,3	4,7	4,7	4,8	5,0	5,1	5,2	5,2	5,2
1,5	1,4	1,8	2,0	2,0	2,2	2,5	2,3	2,1	1,9
1,7	1,7	1,8	1,7	1,7	1,6	1,6	2,0	1,9	1,9
3,0	3,4	3,7	3,7	3,8	3,6	3,4	3,1	3,1	3,1
1,5	1,5	2,3	2,1	1,7	1,7	1,7	1,5	1,4	1,4
1,9	2,0	1,7	2,0	1,8	1,8	1,9	2,0	1,9	1,5
2,0	2,0	2,0	1,8	1,8	1,6	1,5	1,4	1,3	1,2
42,7	43,7	48,0	48,1	47,1	47,1	47,1	46,4	44,8	43,6
6,9	7,6	7,2	7,1	7,0	7,2	8,1	6,6	5,6	5,1
2,7	2,7	2,7	2,7	2,7	2,7	2,6	2,6	2,5	2,4
1,3	1,9	1,4	1,5	1,6	2,0	2,1	1,4	0,9	0,8
2,9	3,0	3,1	2,8	2,6	2,6	3,4	2,6	2,2	1,9
35,8	36,2	40,8	41,1	40,1	39,9	39,0	39,8	39,1	38,5
36,0	36,4	35,4	36,1	35,9	36,0	36,6	37,5	37,0	37,1
23,5	22,9	22,6	23,0	22,1	21,3	21,7	22,6	23,0	22,7
12,6	13,5	12,8	13,1	13,8	14,7	15,0	14,8	14,0	14,4
0,2	0,2	-5,4	-5,0	-4,3	-3,9	-2,4	-2,4	-2,1	-1,4
0,5	0,4	-3,2	-3,7	-2,6	-2,9	-0,7	-1,1	-1,8	-1,7
-0,4	-0,7	-0,8	-1,1	-0,7	-0,4	-0,4	-0,3	-0,3	-0,3
0,0	0,5	-1,4	-0,3	-1,0	-0,6	-1,3	-0,9	0,0	0,5
-1,1	-1,1	-3,6	-3,6	-3,6	-2,2	-0,7	-0,5	-1,1	-1,2
42,4	54,5	56,5	59,0	61,3	66,1	67,6	67,9	66,4	64,5
3,9	3,8	3,9	0,9	2,1	2,7	1,5	2,0	1,7	2,3
2,2	3,2	3,2	0,4	1,0	1,5	0,1	1,6	2,0	1,9
1,5	3,2	0,4	2,0	0,9	2,3	1,2	0,0	0,9	0,9
2,4	2,9	0,7	2,5	0,8	0,6	0,6	-0,4	0,9	0,7
14,6	14,5	14,9	15,3	14,8	14,6	14,5	14,4	14,3	14,1
12,9	13,2	13,6	14,2	14,5	14,7	14,8	14,5	14,3	14,1

Bijlage 9 Sociale zekerheid, 2002-2016

	2002	2003	2004	2005	2006
Inactieven/actieven					
Inactieven (duizenden uitkeringsjaren)	4033	4090	4131	4141	4110
w.v. AOW	2236	2264	2300	2340	2380
ANW	130	125	120	114	110
ziekteverzuim	353	315	286	279	321
arbeidsongeschiktheid totaal	811	816	801	778	730
werkloosheidsuitkering	163	223	271	281	240
bijstand (WWB/IOAW/IOAZ, duizenden personen)	341	348	355	350	328
Arbeidsvolume (duizenden mensjaren) (a)	6467	6425	6407	6432	6538
i/a-ratio (%)	62,4	63,7	64,5	64,4	62,9
	mld euro				
Vermogenspositie werknemersfondsen (b)					
AO	3¾	4¼	4	2¾	2¼
AWF/UFO	4½	4¼	4¼	4½	4½
Vermogenspositie AWBZ en Zvw					
AWBZ/Wlz	-2½	-2¾	-¾	¼	¼
Zvw	-2	-2¼	-3¾	-5¾	-7¼

(a) Exclusief ziekteverzuim.
(b) De vermogenspositie meet het verschil tussen het feitelijke vermogen en het normvermogen per ultimo van het jaar. Bij AWBZ/Wlz en Zvw is het normvermogen op nul gesteld.

2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
4044	4012	4123	4261	4346	4450	4620	4731	4780	4800
2427	2480	2544	2605	2695	2811	2904	2978	3045	3080
103	97	90	83	76	66	50	36	30	30
319	306	313	326	323	315	302	293	295	295
715	706	701	704	700	666	667	672	670	665
184	148	197	234	225	262	335	364	340	320
296	275	278	308	326	331	362	388	400	410
6732	6875	6786	6730	6775	6740	6696	6684	6715	6780
60,1	58,4	60,8	63,3	64,1	66,0	69,0	70,8	71,2	70,8
1¾	1¼	1¾	2¾	2¾	3½	2½	1¼	1½	3¼
5½	7½	4¾	¾	-2¾	-6	-10½	-13	-15½	-16½
¾	-¾	-4	-7¼	-10½	-15	-18¼	-21	-20¾	-18¾
-7½	-6¾	-9¼	-5¼	-4½	-3½	-1½	-1	-¾	-¼

Bijlage 10 Belasting- en premietarieven, 2012-2016

	2012	2013	2014	2015	2016
	in %				
Tarieven loon- en inkomstenheffing					
AOW-premie eerste en tweede schijf (niet voor 65-plussers)	17,90	17,90	17,90	17,90	17,90
ANW-premie eerste en tweede schijf	1,10	0,60	0,60	0,60	0,60
AWBZ/Wlz-premie eerste en tweede schijf	12,15	12,65	12,65	9,65	9,65
Belastingtarief eerste schijf	1,95	5,85	5,10	8,35	8,40
Belastingtarief tweede schijf	10,80	10,85	10,85	13,85	12,00
Belastingtarief derde schijf	42	42	42	42	40,15
Belastingtarief vierde schijf	52	52	52	52	52
Overige tarieven					
AOF basispremie werkgever	5,05	4,00	4,95	5,25	5,91
AOK gedifferentieerde premie werkgever	0	0	0	0	0
WHK premie UWV werkgever	0,55	0,55	1,03	1,15	1,15
WKO premie werkgever (a)	0,50	0,50	0,50	0,50	0,50
WW gemiddelde wachtgeldpremie werkgever	2,25	2,75	2,68	2,16	1,72
WW marginale AWF-premie werkgever	4,55	1,70	2,15	2,07	2,48
WW marginale AWF-premie werknemer	0	0	0	0	0
Inkomensafhankelijke Zvw-premie	7,10	7,75	7,50	6,95	6,75
	in euro's				
Schijven en kortingen loon- en inkomstenheffing					
Lengte eerste belastingschijf	18945	19645	19645	19822	19922
Lengte tweede belastingschijf (geboren op of na 1-1-1946)	14918	13718	13718	13767	13793
Lengte tweede belastingschijf (geboren vóór 1-1-1946)	15110	13910	13910	14035	14105
Lengte derde belastingschijf (geboren op of na 1-1-1946)	22628	22628	23168	23996	32706
Lengte derde belastingschijf (geboren vóór 1-1-1946)	22436	22436	22976	23728	32394
Algemene heffingskorting	2033	2001	2103	2203	2230
Algemene heffingskorting 65-plus	934	1034	1065	1123	1139
Arbeidskorting	1611	1723	2097	2220	3103
Alleenstaande-ouderkorting	947	947	947	0	0
Combinatiekorting	0	0	0	0	0
Aanvullende combinatiekorting	1024	1024	1024	1033	1039
Inkomensafhankelijke aanvullende combinatiekorting	1109	1109	1109	1119	1730
Ouderenkorting	762	1032	1032	1042	1187
Ouderenkorting boven inkomensgrens	0	150	150	152	70
Alleenstaande-ouderenkorting	429	429	429	433	436
Aanvullende ouderenkorting	0	0	0	0	0
Overige inkomensgrenzen en nominale zorgpremie					
Franchise AWF	17229	0	0	0	0
Maximum premie-inkomensgrens WNVZ	50064	50853	51414	51976	52765
Maximum premie-inkomensgrens Zvw	50064	50853	51414	51976	52765
Nominale zorgpremie per volwassene (b)	1226	1213	1098	1158	1260
Standaardpremie Zvw t.b.v. zorgtoeslag	1426	1478	1329	1408	1500

(a) De premie Wet Kinderopvang is t/m 2014 een opslag op de wachtgeldpremie, vanaf 2015 een opslag op de Aof-premie.
(b) NZa-premie; exclusief gemiddelde eigen betalingen.

Bijlage 11 Nominaal besteedbare inkomens, 2015

	Mediaan nominaal besteedbaar inkomen in euro	Omvang in % totaal (a)
Inkomensniveau (b)		
< 175% WML	19100	36
175 - 350% WML	34200	39
350 - 500% WML	51300	15
> 500% WML	74200	10
Inkomensbron (c)		
Werkenden	38700	63
Uitkeringsgerechtigden	18800	10
Gepensioneerden	24400	25
Huishoudtype		
Tweeverdieners	42300	50
Alleenstaanden	21100	43
Alleenverdieners	35400	8
Gezinssamenstelling (d)		
Met kinderen	41900	25
Zonder kinderen	31200	49
Alle huishoudens	31600	100

(a) Percentage van totaal aantal huishoudens in 2015.
(b) Bruto inkomen uit arbeid of uitkering op huishoudniveau; bruto minimumloon (WML) is in 2015 ongeveer 19.500 euro.
(c) De indeling naar inkomensbron is op basis van de meest verdienende partner.
(d) De indeling naar gezinssamenstelling is op basis van aanwezigheid van kinderen tot 18 jaar en is exclusief huishoudens van gepensioneerden.

Bijlage 12 Koopkracht, wig, lonen en sociale lasten, 2002-2016

	2002	2003	2004	2005	2006
	mutaties per jaar in %				
Koopkracht (statisch) (a)					
Mediaan alle huishoudens	0,5	-1,2	0,2	-1,4	1,9
Koopkracht standaardhuishoudens (b)					
Tweeverdieners met kinderen, modaal + ½ x modaal	0,3	-1,5	1,8	-2,3	1,0
Tweeverdieners met kinderen, 2x modaal + ½ x modaal	-0,1	-1,0	0,7	-2,6	4,1
Tweeverdieners zonder kinderen, modaal + modaal	-0,1	-1,4	0,4	-3,0	1,4
Tweeverdieners zonder kinderen, 2x modaal + modaal	-0,2	-0,9	0,2	-2,8	0,9
Alleenstaande, minimumloon	0,8	-0,3	0,3	-2,3	1,7
Alleenstaande, modaal	-0,1	-1,4	0,4	-3,1	1,5
Alleenstaande, 2x modaal	-0,3	-0,5	0,1	-2,7	0,7
Alleenstaande ouder, minimumloon	2,3	-0,3	0,1	-2,6	1,4
Alleenstaande ouder, modaal	0,7	-1,1	2,0	-1,0	2,2
Alleenverdiener met kinderen, modaal	0,8	-1,5	0,7	-1,9	1,6
Alleenverdiener met kinderen, 2x modaal	-0,4	-0,5	-0,6	-3,0	6,4
Minimumuitkeringsgerechtigden, paar met kinderen	2,2	-0,9	0,2	-1,0	3,5
Minimumuitkeringsgerechtigden, alleenstaande	0,8	-1,1	-0,1	-2,2	1,7
Minimumuitkeringsgerechtigden, alleenstaande ouder	2,5	0,2	0,4	-1,0	2,6
AOW alleenstaande, alleen AOW	1,3	-0,8	0,6	-0,7	3,6
AOW alleenstaande, AOW + 10.000 euro aanvullend	0,8	0,4	-0,6	-1,5	2,6
AOW paar, alleen AOW	1,3	-1,0	0,4	-0,3	2,2
AOW paar, AOW + 10.000 euro aanvullend pensioen	0,8	0,5	-0,4	-1,2	6,5
Bruto modaal inkomen (euro's per jaar)	28000	28500	29000	28500	29500
Prijsindex					
Nationale consumentenprijsindex (cpi)	3,4	2,1	1,2	1,7	1,1
	niveaus in %				
Gemiddelde wig en replacement rate (markt)					
Werkgeverswig	18,1	18,8	19,5	19,2	18,0
Werknemerswig	23,6	24,5	24,2	24,1	23,9
Replacement rate	68,5	68,3	67,7	67,6	67,3
	mld euro				
Lonen en sociale lasten bedrijven					
Brutoloon	168,2	170,8	173,0	176,8	185,0
Loonkosten	210,5	215,1	217,9	221,3	229,6
	% brutoloon				
Sociale lasten totaal werkgevers	25,2	26,0	26,0	25,2	24,1
w.v. premies wettelijke sociale verzekering	10,5	10,5	10,7	10,1	11,0
pensioenpremies (inclusief VUT)	9,9	11,0	10,9	10,3	9,0
rechtstreeks betaalde sociale lasten	4,6	4,2	4,2	4,5	4,1
Sociale lasten totaal werknemers	20,1	21,6	22,0	21,8	21,0
w.v. premies wettelijke sociale verzekering	16,1	16,7	16,9	16,4	16,3
pensioenpremies (inclusief VUT)	3,9	4,8	4,9	5,2	4,7

(a) Vanaf 2004 is de koopkracht gebaseerd op de Nationale rekeningen na revisie en beslaat de koopkracht een groter aantal huishoudens (zie MEV2015, kader hoofdstuk 3). De statische koopkracht houdt geen rekening met overgangen zoals promotie, baanverlies, samenwonen, scheiden en gezinsuitbreiding. Incidentele loonontwikkeling wordt niet meegenomen (in 2001 wel inclusief het bruteringspercentage van de overhevelingstoeslag). De mediaan is de middelste van de naar grootte gerangschikte koopkracht van huishoudens. Dat wil zeggen dat de helft van alle huishoudens een hogere koopkracht heeft en de helft een lagere koopkracht.
(b) De mogelijkheid om de algemene heffingskorting te verzilveren tegen de heffing van de partner is vanaf 2009 beperkt voor partners die geboren zijn in 1972 of later zonder kinderen tot 6 jaar. Deze beperking is vanaf 2011 meegenomen in de koopkrachtcijfers.

2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
1,2	0,1	1,4	-0,5	-1,1	-2,0	-1,3	1,3	0,7	1,4
2,0	-1,0	2,1	-0,8	-0,9	-0,8	-1,4	2,7	0,6	3,6
2,1	-0,7	2,0	-0,8	-1,1	-1,7	-1,3	1,1	1,2	2,1
1,9	-0,8	2,2	-0,6	-1,2	-0,8	-0,1	2,0	0,6	2,8
2,0	-0,7	2,1	-0,7	-1,0	-1,8	-0,5	0,8	1,1	1,6
1,6	-0,5	2,2	-0,2	-0,8	-1,0	-0,2	3,3	0,9	5,3
1,9	-0,8	2,2	-0,5	-0,8	-1,0	-0,6	2,0	0,6	2,8
2,0	-0,6	2,0	-0,8	-1,0	-2,4	-0,6	0,1	1,4	1,0
1,6	5,2	4,1	-0,1	-0,6	-1,7	0,2	-0,4	10,7	4,3
2,0	-0,8	3,9	-0,7	-0,7	-1,1	-1,2	1,2	2,4	3,9
1,5	-0,8	1,8	-1,2	-1,3	-2,2	-1,4	-0,3	-2,3	1,7
1,9	-1,0	1,4	-0,9	-1,7	-2,9	-1,2	0,1	0,9	0,4
1,0	-0,6	2,1	-0,4	-0,7	-2,2	-1,5	0,6	1,0	0,1
1,0	-0,5	1,9	-0,2	-1,3	-1,5	-1,8	1,4	-0,2	0,0
1,2	-0,3	3,3	-0,5	-0,6	-1,8	-1,7	1,1	-0,2	0,0
1,2	-0,3	2,8	-0,2	-1,2	-1,0	0,6	1,4	0,2	0,8
1,2	-0,3	1,1	-0,5	-1,6	-1,2	-3,3	0,1	-0,6	0,1
1,2	-0,5	2,5	-0,3	-1,6	-1,3	0,9	0,1	-0,2	0,4
1,4	-0,4	1,1	-0,5	-1,6	-1,4	-3,5	-0,1	-1,4	0,1
30000	31500	32500	32500	33000	33000	34500	34500	35500	36000
1,6	2,5	1,2	1,3	2,3	2,5	2,5	1,0	0,9	1,2
18,4	19,5	19,4	18,8	19,2	19,5	20,0	20,8	20,2	20,7
23,4	23,8	23,5	24,2	24,2	24,1	24,2	23,0	23,3	21,6
66,9	66,7	66,3	66,2	65,9	65,5	64,8	64,1	63,4	61,9
196,6	205,7	206,7	206,3	211,8	213,4	213,9	214,3	219,3	226,3
244,4	258,1	259,7	257,3	265,1	269,3	270,0	274,4	278,4	288,6
24,3	25,5	25,6	24,8	25,2	26,2	26,2	28,0	26,9	27,5
10,8	11,1	11,1	11,8	12,0	12,8	12,4	14,3	13,8	14,1
9,6	10,3	10,5	8,9	9,1	9,4	10,0	9,9	9,2	9,5
3,9	4,0	4,0	4,0	4,1	4,0	3,8	3,8	3,9	3,9
19,9	21,1	18,7	19,5	20,3	21,4	22,1	21,1	19,8	20,1
15,2	16,5	13,5	14,1	15,0	15,9	16,6	15,8	14,8	15,0
4,7	4,6	5,2	5,3	5,3	5,5	5,5	5,3	5,0	5,1

Verklaring van afkortingen

ABP	Pensioenfonds voor overheid en onderwijs
ABS	Asset-backed securities (gesecuritiseerde leningen)
AEX	Amsterdam Exchange Index
Aiq	Arbeidsinkomensquote
ANW	Algemene Nabestaandenwet
AO	Arbeidsongeschiktheid
Aof	Arbeidsongeschiktheidsfonds
Aok	Arbeidsongeschiktheidskas
AOW	Algemene Ouderdomswet
AOW'ers	Personen met een uitkering op basis van de Algemene Ouderdomswet
AQR	Asset Quality Review
AWF	Algemeen Werkloosheidsfonds
bbp	Bruto binnenlands product
BIG	Beroepen in de individuele gezondheidszorg
BLO	Beleidsmatige lastenontwikkeling
BoE	Bank of England; de Britse centrale bank
btw	Belasting op de toegevoegde waarde
CA	Comprehensive Assessment
cao	Collectieve arbeidsovereenkomst
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CDS	Credit default swap
CEP	Centraal Economisch Plan
COFOG	Classification of the Functions of Government
CPB	Centraal Planbureau
cpi	Consumentenprijsindex
CRD	Capital Requirements Directive; richtlijn kapitaaltoereikendheid
CRR	Capital Requirements Regulation; verordening kapitaaltoereikendheid
DAX	Deutscher Aktienindex, index Duitse aandelenkoersen
dga	Directeur-grootaandeelhouder
DNB	De Nederlandsche Bank
DTA	Deferred Tax Asset; latente belastingvordering
EC	Europese Commissie
ECB	Europese Centrale Bank
EFSF	European Financial Stability Facility
EMU	Economische en Monetaire Unie
ESA2010	European System of National and Regional Accounts 2010; Europees Systeem van Rekeningen 2010
ESM	European Stability Mechanism
ETS	Emission Trading Scheme
EU	Europese Unie
FDIC	Federal Deposit Insurance Company
Fed	Federal reserve system
fte	full time equivalent (arbeidsjaar)

GGZ	Geestelijke Gezondheidszorg
hicp	Europees geharmoniseerde consumentprijsindex
HLZ	Hervorming langdurige zorg
HWWI	Hamburgisches Weltwirtschaftsinstitut
i/a-ratio	Inactieven/actieven ratio
IAB	Inkomensafhankelijke bijdrage (voor de Zvw)
IB	Inkomstenbelasting
iboi	Prijsmutatie bruto overheidsinvesteringen
ICT	Informatie- en communicatietechnologie
ILO	International Labour Organization
IMF	Internationaal Monetair Fonds
imoc	Prijs overheidsconsumptie, netto materieel
ING	Internationale Nederlanden Groep
IOAW	Inkomensvoorziening voor Oudere en Gedeeltelijk Arbeidsongeschikte Werkloze Werknemers
IOAZ	Inkomensvoorziening voor Oudere en Gedeeltelijk Arbeidsongeschikte Gewezen Zelfstandigen
LIV	Lage-inkomensvoordeel
LNG	Liquefied/liquid natural gas; vloeibaar aardgas
LTRO	Longer Term Refinancing Operations
LTV	Loan-to-value ratio
MBI	Macrobeheersinstrument
MEV	Macro Economische Verkenning
mkb	Midden- en kleinbedrijf
MKOB	Mogelijkheid Koopkrachttegemoetkoming Oudere Belastingplichtigen
mld	Miljard
mln	Miljoen
MLSA	Minimum linear structural adjustment, minimale lineaire mutatie van het structurele saldo voor het schuldcriterium in de transitieperiode
MTO	Medium-term objective; middellangetermijndoelstelling voor het overheidstekort in het kader van de Europese begrotingsregels
NAM	Nederlandse Aardolie Maatschappij
NBER	National Bureau of Economic Research
nFTK	Nieuw Financieel Toetsingskader
NHG	Nationale hypotheekgarantie
NIESR	National Institute of Economic and Social Research
NiGEM	National Institute Global Econometric Model
NNI	Netto nationaal inkomen
NR	Nationale rekeningen (CBS)
NZA	Nederlandse Zorgautoriteit
OECD	Organization for Economic Co-operation and Development
OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
OPEC	Organization of the Petroleum Exporting Countries
Pemba	Wet Premiedifferentiatie en marktwerking bij arbeidsongeschiktheid
pep	Per eenheid product

pgb	Persoonsgebonden budget
PMI	Purchasing Manager Index
QE	Quantitative easing; kwantitatieve geldverruiming
R&D	Research and development (oftewel O&O: onderzoek en ontwikkeling)
SDE	Subsidieregeling duurzame energieproductie
SER	Sociaal-Economische Raad
SGP	Stabiliteits- en Groeipact
SNS	Samenwerkende Nederlandse Spaarbanken
SZW	Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
TLTRO	Targeted Longer Term Refinancing Operations
TTF	Title Transfer Facility, een virtuele markt voor aardgas in Nederland
UFO	Uitvoeringsfonds voor de overheid
UFR	Ultimate forward rate (berekende rekenrente na het laatste liquide punt in de swaptermijnmarkt.)
UMTS	Universal Mobile Telecommunications Systems
UWV	Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen
VIB	Vermogensinkomensbijtelling in de AWBZ.
VK	Verenigd Koninkrijk
Vpb	Vennootschapsbelasting
VPL	Wet aanpassing fiscale behandeling VUT/prepensioen en introductie levensloopregeling
VS	Verenigde Staten
VUT	Vervroegde uittreding
VWS	Ministerie van Volksgezondheid Welzijn en Sport
Wajong	Wet arbeidsongeschiktheidsvoorziening jonggehandicapten
WAO	Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering
WAZ	Wet Arbeidsongeschiktheidsverzekering Zelfstandigen
Wgf	Wachtgeldfonds
WHK	Werkhervattingskas
WIA	Wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen
WIOD	World Input-Output Database
WKA	Wet op de ketenaansprakelijkheid
Wko	Wet kinderopvang
Wlz	Wet langdurige zorg
WML	Wet minimumloon en minimumvakantiebijslag
wml	Wettelijk minimumloon voor volwassenen
Wmo	Wet maatschappelijke ondersteuning
WNVZ	Werknemersverzekeringen
WSW	Wet Sociale Werkvoorziening
WTCG	Wet Tegemoetkoming Chronisch zieken en Gehandicapten
WW	Werkloosheidswet
WWB	Wet werk en bijstand
Zvw	Zorgverzekeringswet
ZW	Ziektewet